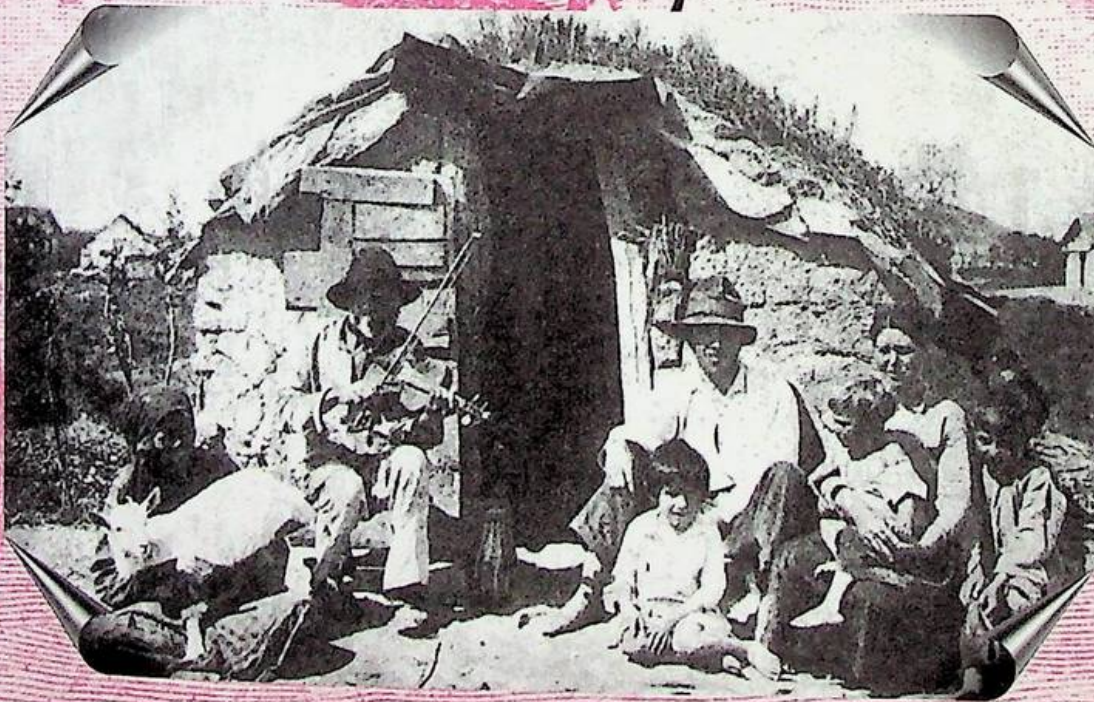

Володимир Фединишинець

ЧОРНИЙ ЦИТАН

(КАЛО РОМ)

Товариство музичної культури циган Закарпаття «Лаутарі»

ВОЛОДИМИР ФЕДИНИШИНЕЦЬ

ЧОРНИЙ ЦИГАН
(КАЛО РОМ)

Розповіді старого лаутара

Історико-романтична повість
з життя ромів Закарпаття поч. ХХ ст.

За спогадами Віллі Папа

Ужгород • Видавництво В.Падяка • 2001

ББК 84(4УКР)6-4

УДК 821.161.2

Ф32

Історико-романтична повість сучасного письменника із Закарпаття В.Фединишинця присвячена подіям майже сторічної давнини і є першою в крайовій літературі спробою художнього осмислення буття циган Карпатської котловини.

Добрі і працьовиті, музично обдаровані від природи і по-своєму щасливі роми з околиць Ужгорода шукають своє місце у суспільстві. Та чи знайдуть?

Це питання залишається актуальним і для їх нащадків, які у складних умовах сьогодення, об'єднуючись у культурно-національні осередки, відроджуючи добрі традиції, прагнуть бути повноцінною часткою Відкритого Суспільства. Про це йдеться у другій частині книги, підготовленій письменником В.Фединишинцем (есе) та В.Папом (фото з сімейних альбомів) за участі видавця В.Падяка (історичний коментар та архівні фотодокументи).

Видання містить значну кількість фотоілюстрацій з минулого та сучасного циган Ужгорода і Закарпаття в цілому.

Видання здійснене на замовлення Товариства музичної культури циган Закарпаття «Лаутарі».

Ідея книги, спогади та підбірка фотографій
з сімейних альбомів ромських родин
Вілі Пап

Архівні ілюстрації та фотодокументи, коментарі до них
Валерій Падяк,
кандидат філологічних наук

Всі права забезпечені. При використанні матеріалів посилання на видання обов'язкове.

Товариство музичної культури циган Закарпаття «Лаутарі» висловлює щирю подяку за підтримку цього видання:
п. Джорджу Соросу – засновнику Фонду «Відродження»,
Інституту Відкритого Суспільства (Open Society Institute) у Будапешті
(менеджер грантових програм **п.Еміль Мартінез,**
помічник менеджера грантових програм **п.Вероніка Томка**)
та Фонду «Відродження» у Києві
(генеральний директор – **Бистрицький Євген,**
менеджер програми «Роми України» **Волошинюк Оксана**).

© Фединишинць В., 2001;
© Пап В. передмова, 2001;
© Падяк В., історичний коментар, 2001.
© Видавництво В.Падяка, 2001.

ISBN 966-7838-06-4

Присвячується пам'яті Івана Тирпака (Яничку) –
добропорядного ужгородського рома.

Циганський табір, розкинутий шатра. Фото поч. XX ст.

Меркін Девла пре аменде,
 Сікав о дром ле роменге,
 Лікер о вас пре аменде,
 Бах здравіпен де аменге.*

В. Пап-молодий.

Циганський район на околиці Мукачева.

Фото 20-х рр. XX ст. З колекції О. Волошина.

* Бережи Боже нас, Вкажи дорогу всім ромам,
 Благослови всіх нас, Щастя, здоров'я дай нам.

У ТВОРЧІЙ СПІВДРУЖНОСТІ З “ЛАУТАРІ”

Помічено з преси, що ужгородський письменник Володимир Фединишинець зацікавився ромською темою. Появилось ряд статей, уривків з художніх творів, де діють роми. Як пізніше довідався, роми присутні і в ранішніх творах письменника: наприклад, в історичному романі “Бранці лісу», дитячих оповіданнях. Ним записано чимало фольклорних творів (казок, легенд, переказів), де дійовими особами виступають роми. В.Фединишинець поважає мистецтво ромів, – це приємно, – і вмілою рукою інтелектуально готує культурно-інформаційну листівку “Ром Сом”. В.Фединишинець – письменник авторитетний, ерудований, багатогранний, є одним із продовжувачів будительських традицій О.Духновича. Деякі його книги перекладені англійською, угорською, чеською, словацькою, російською та русинською мовами (а пише він переважно українською, а ще – російською та русинською). Як висловився американський історик П. Магочі, перо письменника Фединишинця «не знає кордонів». Це висока оцінка творчості крайнина, перо котрого торкнулося і ромів.

І ось, порадившись з колегами на правлінні Товариства музичної культури циган Закарпаття “Лаутарі”, ми вирішили запросити письменника глибше освоїти тему ромів ув історичному аспекті. Він запрацював з історіографічними джерелами, зробив ряд записів ромського фольклору та спогадів, віднайшов різні малодоступні джерела з ромського життя в Карпатах кінця ХІХ ст. – початку ХХ ст., досліджував ромські свята і обряди, студіював ромську мову.

Так і народилася ця повість з життя крайових ромів кінця ХІХ – поч. ХХ ст., яку Товариство “Лаутарі” благословляє до виходу в світ окремою книжкою. На основі цього сюжету готується драматургічна основа – сценарій вистави “Розповіді старого лаутара”, музику до якої пише ромський композитор Віллі Пап-молодший, а постановку готує Ужгородський ромський музичний театр.

Я уявляю цю виставу, і як керівник театру хочу втілити твір на сцені, дати йому театральне життя.

Співпраця письменника В.Фединишинця з Товариством “Лаутарі” та Ужгородським музичним театром «Лаутарі» є плідною. Це наближує нове свято крайової ромської культури.

Такою ж плідною бачиться мені й перспектива, бо працюючи над одним проектом, народжується і виношується нова ідея, планується робота на майбутнє. А досвідченому й відомому письменникові, виявляється, це до снаги. Спілкування з ним, скажу, легке і приємне. А головне – творче, результативне.

Ми вдячні ромським ужгородським родинам Тирпаків, Лацко, Адамів, Токарів, Бучко за сприяння у підборі фотографій для цієї книги.

Віллі Пап-старший,
*виконавчий директор Товариства музичної культури циган Закарпаття «Лаутарі»,
президент Міжнародного джазового фестивалю «Пап-Джаз-Фест»,
директор Ромського музичного театру «Лаутарі».*

Циганський табір у Березькій жупі.
Фото 20-х рр. XX ст. З колекції О.Волошина.

Циганський табір на Підкарпатській Русі.
Фото 20-х рр. XX ст. З колекції О.Волошина.

Пролог-увертюра

РОМИ ОБЛЮБУВАЛИ СОБІ КАРПАТИ

Можливо, перший ром ступив на Карпатський видолонок років сімсот-вісімсот тому. Він зійшов зі свого воза-шатра, аби роздивитися довкружжя і... здивуватися побаченому. Густий ліс. Чиста річка. Між підліском і річкою, її невисоким берегом моріг зі шовковою травицею, гейби намальована на картині, що зображує Рай. Саме тут зручно зупинитися, перепочити і навіть на якийсь час розбити табір, щоб передихнути з вічної дороги, аби податися далі за сонцем. Може, більше треба спочити коням і дітям, аніж дорослому чоловікові, бо кінь тягне за собою на колесах усе багатство рома, навіть його дітей.

Є що тягнути. Бо інакше — ромське все, що видиш і не видиш навколо. В лісі — гриби, ягоди, звірина... У воді — риби. А у повітрі — птахи. Все ромське тієї миті, коли пливе над шатром.

Такої краси ніде не бачено ромами на дорозі через Балкани у Європу. І ром полюбив Карпати. Тут синє небо і сині далекі гори та полонини. Зелене й квітуче ближче докружжя. І ром залишився в Карпатах. Це вирішено, напевно, колись давно одним-двома-трьома баронами різних ромських родів чи родоводів того далекого року-сторіччя, коли це сталося з мандрівки Європою, власне, якоїсь галузки шатрових возів, вервечки возів, що з Півдня взяла крен на Схід та опинилася в Центрі Європи, в серці Європи.

Так роми опинилися і оселилися в Карпатах, полюбили їх. І ніколи більше не покидали їх, хіба що мандрували ними з краю в край, шукаючи зручного місця чи просто розмаїтості. Або коли розросталася родина та росли в передмісті карпатських містечок і великих сіл ромські табори, поселення. Вони нікому не заважали. Але ромів-циган, — буду відвертим, — побоювалися корінні жителі тих містечок і сіл. Десь роми скоро збагнули, що маєш честь — ти людина, а без честі — тварина.

Приходила мудрість до рома не лише з дороги, а вже і в самих Карпатах, що стали для них колискою. Циганські когути не піють, айбо ранок настає, — гласить древня ромська приповідка. Не піють, бо вони у поливці, їх немає. Знали роми, що сліпий кінь спотикається.

Що — з воза впало, те пропало. Що — дарованому коневі в зуби не дивляться. Що — у двох ґазд одного коня черваки поточать. Що — хто скоро йде, скоро й зашпотаться. Що — брат братові опора. Що — двоє братів — одне тіло. Що — єдно дрово не горит, а лише чадит. Що — одним колесом кочія далеко не поїде. І так далі... Ромська наука трудна і конкретна.

Сонце сідало спати, вранці прокидалося, щоб світити людям і Карпатам, і ром збагнув, як сонце піднімається, то ніч геть забирається. І... тко рано встає, тому Бог дає. Цю приповідку ром, правда, часом розумів по-своєму: де що лежить не на місці, то воно твоє. Бідність — як гора на людському горбі. А у бідняка і вуйош скорше рветься.

Наука життя безкінечна. Наука виживання конкретна. І в часі, і в просторі.

Перші, другі, треті ромські табори тулилися до міст і містечок, де для рома і робота, і зарібок, і відпочинок, коли він вільним і незалежним ходить собі по вулицях і нікому до нього діла немає. Є дрібна робота — заробить, немає — іде далі. Чужі городи часто плував ром зі "своїми". А десь у великих селах, також на обочі тих сіл, містечок ром зводив кузню і служив громаді. Кузня — циганське амплуа. Чи треба казати, що найліпшими ковалями є роми. І підкувати коня, щоб так, як його підкував ром, — перепрошую, — не знайдете в цілій окрузі, в цілім краї, в цілій державі. Та ром той кінський папірок, копито знає, як свою долоню. Він уміє підібрати і припасувати підкову, увігнати гранений гвіздок, як Бог приказав — точно і надійно. Потому роми навчилися кувати плуги, борони, огорожу і залізні хрести для могил. О, тут через якийсь час роми стали неперевершеними майстрами, винахідливими, по-народному естетично грамотними. І такими, що рахуються з традиціями корінного населення в цім ділі, не лише розуміють ці традиції, а й розвивають їх.

А роми-музиканти?! Тут їм рівних також немає. Ром народився зі скрипкою. Скрипка — це його сестра чи подруга. Ні, не сестра, не подруга. Скрипка — це його ество. Як ром не жив би без скрипки, гусель, та ще, може, без цимбал, контрабасу або й барабана, так і скрипка не жила б без рома.

Ще почуєте, як грає Фулі. Та чи тільки Фулі?! Ще Кароліс, Гумі, Пайціс, Наці... То не ром, який не вмів тримати в руках скрипку. І не просто тримати в руках, як тримають дрово. В руках рома скрипка має говорити, розповідати, плакати, сміятися, сумувати і мовчати також, коли... не мовчить. В руках рома скрипка — жива істота. Це дівчина, жінка, дитина...

Отже, одна й та ж рука рома могла тримати тяжий молот і видзвонювати ним по куваду, це вдень, а ввечері — вигравати чуті й не чуті мелодії на скрипці чи цимбалах.

Молот і скрипка... Таке сусідство диктувалося життям. А ще вміння виготовити сідло для коня, вуздечку, повіддя та так, аби очі не могли надивитися на той витвір прикладного мистецтва. Жінки-ромки знали зшити собі небачені вігануси та свити, комбінуючи різнобарвний матеріал.

Перші вулиці, де оселялися роми в Карпатах, так і називалися — Циганськими. Є вони і зараз, зберігаючи первісну назву в народній пам'яті, у багатьох селах і містечка, ближчих чи далеких до Ужгорода, Мукачева, Берегова, Хуста, Тячева, Рахова, Сваляви... І Середнього, Волового, Довгого...

Зрештою, поступово, повагом витворювався тип карпатського рома, дещо відмінного поведінкою, менталітетом, звичаями і обрядами від мандрівників зі Сходу чи далекого Півдня. Ця розбіжність стала швидко усталюватися в характері життя табору, одягу, занять, їжі, способу життя родини. Склався протягом сторіч карпатський тип рома. Поетичним рядком про це можна би сказати приблизно так:

Будь гордий, що ти — ром,
Свобідний, наче птиця,
Але люби свій край,
Ой, до Карпат горнися.
Коли тебе болить,
Твій край тебе розрадить,
І у найтяжчу мить,
Твій край тебе не зрадить.

Удвох завжди сильніш:
Тулися ром до рома.
Перш ніж іти в світи,
Найліпше — знай! — удома.
Красивий світ чужий,
Як жадана свобода.
Та воздух — наш — смачний,
Солодкі — наші — води.

Куди йти напролом —
У світ жебракувати?!
Гордися, що ти — ром,
Колисаний в Карпатах!

Воістину, так витворювався карпатський ромський патріотизм. Карпатський ром акумулював у собі культуру сусідніх народів. Нині в карпатських ромських мелодіях відлунує не лише карпато-русинська новта, а й словацька, мадярська, румунська, польська... Це виявляється і в ремеслі карпатського рома, прив'язаного до конкретного способу життя й господарювання корінного жителя Карпатського котла, улоговини, видолинку чи Дунайсько-Притисянської низовини.

Наш ром пристосувався до цих умов. А це вплинуло і на його спосіб життя, його одяг, харчування, манери. І водночас місцеве не подавило традиційні ромські риси — вільнолюбність, вміння вижити і викрутитися з найскладнішої життєвої ситуації. Це відомо. Легенда гласить, що ром проспав момент, коли Бог ділив землю народам. Рому нич не лишилося, коли проснувся. То Бог дав йому розум до життя. Цю легенду розповість Яничку ромським дітям на Ужгородському Мочарі-таборі. А поки що й певен, що Карпати вже стали колискою, домівкою карпатських ромів, бо всюди добре, де нас неє, що всюди добре, а дома найліпше... Тому треба любити свій край, підпорувати його собою, щоб він платив навзаєм, бо світ чужий лише здалеку красивий, а — фактично — наш воздух найсмачніший. Наш воздух, як сметана, ним можна наїстися, коли голодний, спраглий. І води наші найсолодші. І ось вільнолюбний ром має гордитися своїм краєм, своїми Карпатами, своєю колискою. Така реалія сучасного буття, твореного упродовж кількох сторіч.

А отже, перша Циганська вулиця появилася на карті Ужгорода саме триста років тому. Ужгород і тоді був милим, красним крайовим центром Карпатського краю, який мав різні імена: і Руська Крайна, і Фелвідейк, і Підкарпаття, і Подкарпатско, і навіть Підкарпатська Русь чи Карпатська Україна, Закарпатська Україна... Різні імена в різний час, та суть одна — карпатська.

Ужгород тоді, спершу, був маленьким містом, маленьким, мов дитя, чи мов велике село, де можна заблукатися. Міста також народжуються, бувають дітьми, потім підростають і навіть старіються. Буває, правда, що й помирають. Це з глибокої історії. Але Ужгород ніколи не помре. Бо це наше рідне місто. Хіба що під нашествиям варварів, які би могли об'явитися зі Сходу, звідки колись країни наївно чекали схід сонця, свободу, волю... А дочекалися зворотного: неволі, темені, часу, коли не сходить сонце...

Отже, карпатські роми видивилися собі й Унгвар-Ужгород.
Давно це було. Де ж вони тут отаборилися?

РОМИ ВИДИВИЛИ СОБІ УЖГОРОДСЬКУ МОЧАРЬ

Власне, частина ромів, що полюбили Карпати, видивили собі місцевість під ліском, яку тоді назвали корінні ужгородці простим словом — Мочарь. Воно поодаль перших міських вуличок і водночас близько до центру: може, хвилин тридцять пришвидшеного циганського ходу. Бо кождий нарід мав свій темп ходіння. Хтось ходить лінкувато, ледве ноги переставляє, гейби до них каміння прив'язано, ледве волочить ноги. Цигана, як і вовка, ноги годують. Тому цигани ходять швидко, появляються десь чи зникають миттєво.

І для табору Мочарь першим переселенцям видалася дуже зручним місцем. Вона, Мочарь, мовби місто в місті. І водночас — окремішне.

Міста — як люди. Ужгород, правда, тоді, коли прийшли до нього роми, містечко молоде, чесно кажучи, таке, як велике село, але з ознаками таки містечка карпатського типу, зі замком на узвишші, підзамковими вуличками, які оповивали, мов виноградна лоза, ту гірку, де височів замок. Але нині Ужгороду понад тисячу років. Вчені ще сперечаються, як йому рахувати роки. Тому одні називають цифру меншу, інші більшу. Але Ужгороду до того сперечання нині наче й немає діла. Місто собі живе, розростається. Ромів у ньому більшає. Вони щасливо множаться. І є такий жарт, що скоро роми визнають корінних ужгородців національною меншиною міста.

Це тепер. А я з читачем мандрую давнім Ужгородом, в тому часі, коли тут оселилися перші роми, в районі нинішнього мікрорайону Шахта, тут, на Мочарі. Звідси звилася до міста і перша Циганська вуличка. Через якийсь час вона випростилася і стала широкою вулицею-возовицею. Прямо до центру. А інші круті стежинки повели до міста іншими бічними полями, де ще не було забудови.

Мочарь — місцина романтична, вільнолюбна. Тут дихалося першим ромам привільно. Вони чулися тут безпечно: рятував неозорий простір, ближчий ліс, лісок, підлісок. Побіч текла річечка, яка також називалася Циганкою. Це була притока Ужа — мила звивиста притока, яка також чулася вільно на просторі. Ромські дітки тут купалися, не вилазячи з води цілу ярь, літо й навіть осінь, можна сказати — від останнього зимового дня до нового першого. Бо ромські дітки — не панські. Вони не простуджуються. Їх мало яка хвороба звалює в ліжко. А ромські газдині прали в цій річечці Циганці свою білизну, своє шаття.

Річечку, як і вулицю, як саму площу чи майдан, якщо так можна назвати Мочарь, де росло повно верб і лознику найперше біля Циганки чи на бережках тої Циганки-річечки, — перші поселенці-роми тримали в порядку. Це — табір, це їхня домівка, це їхня спільна хата.

Річечка і вулиця мовби звіддала обвивали, огортали перший ромський табір, захищаючи його від чужого ока чи набігу. Жило у ньому родин шість-сім, а може десять. Знову ж ромські родини — не звичайні. Тут численна галаслива малеча, яка хоче їсти, бавитися. Вона жвава і моторна, цікава, непосидюща і трохи неслухняна, некерована. То до лісу забреде і заблукає. Малого Марція один раз три доби шукали. Вижив, ягоди врятували. Батьки вже не думали, що побачать сина живим. Цілий табір шукав. Одного хлопчика, Єнива, вкрала річечка Циганка — втопився...

Було в таборі і тривоги, і радощів. Було проблем, як завжди буває напочатку. І було просто проблем співжиття прийшлих ромів до тих ближчих і далеких сусідів, корінних, що вже тут років сто-двісті, а то й триста жили доти. Треба було притертися, прижитися.

Хижки перших переселенців на Мочарі дуже скромні, їх будували зі саману, який самі собі цигани й вимішували. До речі, вони в цьому ділі неперевершені й досі. Вони майстри. І коли хотіли, той саман, той вальок міг бути таким міцним, як цеглина. В'язке болото Мочарі добре склеювало вальок, а підмішана солома в тому болоті здавалася нержавіючим дротом. Те ж болото добре в'язало ряд до ряду. Так і виростали хижчинки, невисокі, неширокі, недовгі. Дах мали двосхилий, домірно гострий. Спершу замість вікон служили отвори в стінах — квадратного або прямокутного характеру, не було рам, вікна не шклилися. Власне, і дверей як таких не було. То вже пізніше прилаштували, аби зачинятися на ніч чи затуляти матерією вікна або дверний отвір. Інакше в хижчині гуляв мочаристий вітер.

Сонце обігрівало хатини. І десь по якомусь часі стали мурувати невелику піч, яку облюбовували діти взимку, або в правому куті, як увійти, ставили шпаргійт, на якому готували нехитру циганську їжу. Варили капусту, картоплю, пацали чи виварювали курку, гуску, качку, що траплялося роздобути в околиці.

Хижа без огня, як тіло без крові. І ромська в тому рахунку. І вже від корінних людей вчилися роми, аби видіти свою бідну хижку і за сто миль. І приємно, коли сусід до сусіда зайде до хижки позичити жару. Нині зичиш ти, завтра позичать тобі. І так співживеться.

Нехитрий у ромській хижчинці й інтер'єр. Збитий з нетесаних дощок стіл, лавиця — на куті між торцовою і бічною стінами. У багатших ромів був і мисник, два дерев'яні відра для води, цебер,

кілька гонців і горнят, дерев'яні ложки, колотівка. І то все в ладу держала ромська газдиня. Без неї і ромська хижа порожня.

І навіть Божий образ мав своє місце на стіні або над віконним отвором. Сюжетно — це розп'ятий Ісус Христос з терновим вінцем на голові. Або Пресвята Діва Марія. Ікони, піч, на якій стояла і палиця із зарубками — це в бирова — були обов'язковими атрибутами житла. Він жив завжди трохи заможніше рядових своїх громадян. Але і його діти тулилися взимку на печі одне до одного, щоб тепліше. Тут вони спали, їли, гралися. Та з ранньою весною — і їх домівка це вже навколишній простір, воля. Все, що навколо табору, в лісі, в річці, на поближньому закущеному узгірку, де не раз циганські діти губилися і самі віднаходилися.

Табір не жив без Головної Ворожки, хоч кожна ромка вміла ворожити. Або прочитати судьбу-долю в лініях долоні.

Табір на Мочарі не жив би і без коваля, кузні. На Мочарі кузня стояла звіддалік житла, невелике приміщення, стіни якого також викладені зі саману, як і сама піч, ковальська піч, в основі якої лежали цеглини, бо інакше вона не видержала б дихання циганського ковальського міха.

Чи може табір жити без картяша, без фігляря? Звичайно, ні. І тут були свої картяші, свої фіглярі.

Ну, а без музикантів? Тут немає що й казати. Без музиканта табір був би мертвим. На Мочарі було з десятків скрипалів, два цимбалісти для одних цимбал, сопілкарі, бо ж верби навкруг росли щедро і зробити денцівку було з чого ранньою весною, коли вербовий лубок відстає від основи й викручується. Це вже було дитяче ремесло. Кожен циганський хлопчик умів зробити для себе фітькало чи пищавку. І вигравати на ньому. Скрипалі: Фулі, Пайці, Дондус, Карой, цимбаліст Бовжис, син Янинду...

А на Мочарі були і свої пекарі: Андрій, Ціца... Вони мали свої власні печі для випікання хліба. Ціца з лози плів і кошики. Був свій шустер, Гопі-бачі.

І був свій затійник ігор чи обрядових дійств.

У ромській традиції Ужгорода та й не лише Ужгорода — барвисте і музичне циганське весілля, яке не має ні початку, ні кінця. Гуляння триває і триває, доки не закінчиться биткою, кинджалом і лише в ліпшому разі — штовханиною-стусаниною.

І саме тут, на Мочарі, завжди знаходив собі можливість з кимось з'ясувати стосунки, тобто побитися до крові Чорний Циган на ім'я Сано. Він чіплявся на свальбі, якщо не до молодого з молодого, то до дружок і дружбів, до гостей. Як дотепно сказав про нього пізніше справедливий ром Яничку, цей Сано причепився б і сам до себе.

Де роми, там музика. І циганське весілля — це суцільна музика, співи, танці, фіглі, гостина на славу молодих і їхніх батьків. Тут роди чудернацько перепліталися і лише бирів знав чи міг вирахувати зачаток родоводу того чи іншого рома.

О, де роми, там музика! Грали роми і на похоронах, випроваджуючи в останню дорогу побратима чи простого чоловіка. Таке в традиції. Грали і веселилися, звичайно, при народженні дитини. А циганки народжують, нівроку, часто. Через те на Мочарі завжди чути музику: чи хтось одружувався, чи хтось народжувався, чи хтось помирав. Завжди було музично. Тут музика не стихала. Ні вдень, ні вночі. Ні в будень, ні в свято. А чи є для цигана день або ніч, будень чи свято? Чи робить він різницю між ними? Напевно, ні. Циганин живе. І час для нього — поняття відносне, філософське. Хоч живе він конкретним вчинком.

Табір на Мочарі приваблював городян. Тут велося весело. Дехто з чиновників мав собі й коханку-циганку в таборі. Тому й народилася така фігля: відклонися кожному циганському дівчакові, бо не знаєш, чи то не твій син.

Ужгородці приходили сюди, щоб замовити огорожу або ковані ворота, або просто підкувати коня. Інші приходили замовити музиканта чи цілу банду для весілля або народин. Хтось приходив, аби йому верли на картах. Ужгородські дітлахи зі сусідніх вулиць і околиці приходили в табір, бо мали тут своїх цимборів — щирих і відданих, подеколи цимборів і на все життя. Сусідські русинські, мадярські, словацькі діти вчилися від своїх ровесників ромської мови, а ті — їхньої, бо до циганчат ліпиться будь-яка мова, і спілкувалися між собою легко і спокійно, невимушено. Часом витворювали такий сленг, що їх ніхто не розумів і так тримали свої дітоцькі секрети від батьків і дорослих. Дитяча мова, ачей, найщиріша на світі. Вона вічна, коли дружба рівноправна, чесна, щира.

Табір на ужгородському Мочарі жив своїм буденним життям. Часом воно вихрилося, спалахувало, часом пригасало, буденнішало, текло в руслі спокійнішому, щоб завтра дійти нового апогею. Як коли поведеться. А великий годинник часу, який працює під наглядом Всевишнього, він його щодня й підкручує, аби пружина приводила в рух весь механізм, — відлічував не хвилини, не години, а роки, десятиріччя, сторіччя.

Перші роми на Мочарі вже й забули, що і коли та як вони були першими в Ужгороді. Вони стали уже давніми і справжніми ужгородцями, своїми, домашніми в кожному кутку міста. Як правило, це славні музиканти. І стали мешкати в нормальних хатах, квартирах, будинках. Правда, до табору завжди хтось приїжджав, хтось від'їжджав у пошуках ліпшого життя десь інде. Для циган це природній процес

руху. Хтось, помандрувавши Карпатами чи степами, повертався сюди знову, аби осісти вже назавжди. Чи все пам'ятають нащадки? Лише дещо зберегла пам'ять, а вже зараз стала фіксувати й писана історія.

Отож, як письменник мушу зафіксувати художнім словом те, що знаю про табір на ужгородській Мочарі, про Чорного Цигана Сано та красний рід працьовитого рома Яничку і його братів та сестру, від яких пішли інші ромські роди крайового центру, Ужгорода, а й інших міст і містечок нашого краю. Яничкуві нащадки — це культурні роми, славні музиканти, оберігачі ромської традиції, які понесли і несуть славу свого родоводу далі у світі, у новий час, нове сторіччя-тисячоріччя.

Сьогодні машина часу вертає читача-сучасника, мінімально, на сто років назад. Це треба для того, аби знати минуле. А знати минуле — це краще розуміти сучасний день і легше планувати майбутній. Так є в цивілізованих народів. Так мусить бути і в ромів. Роми — не виняток серед народів. Вони такий же народ, як будь-який інший. Звичайно, при своїй самобутності, при своїй музикальній обдарованості. При своїй схильності до свободи і до ремесел. Зрештою, при своїй винахідливості вижити в екстремальних умовах. Бо, — тямите? — землі ромам для облаштування своєї держави у Бога не вистачило (її проспав ром), зате їм від Бога дістався розум, аби допомагав виходити зі ситуації, допомагав виживати чи й просто виходити сухим з води, мов качка. До речі, Качка буде також героєм цієї повістєвої оповіді. Це молодший брат Яничку. Дотепний і винахідливий.

Друга глава

СКРИПКА ФУЛІ

А ось і Фулі. Я обіцяв знайомство. Бо як без Фулі?! Без Фулі — це би, значить, без музики. А що ром без музики? Нич. Отже, Фулі. Звичайно, зі скрипкою. Він народився зі скрипкою. Скрипка приросла до Фулі. Або Фулі приріс до скрипки. З нею не розстається. З нею і помре. Ні, не помре. Померти може Фулі. Бо він людина, смертний. Але зостанеться його скрипка. І комусь перейде у спадок з нащадків. Зостанеться його музика в пам'яті краян. А значить, не помре Фулі в добрій пам'яті як добра людина. Як музикант. Як мелодія скрипки не помирає, так не помре і Фулі. Бо хтось буде грати улюблені мелодії Фулі і через сто років. Як грав Фулі чардаш Монтія.

Фулі — ром з вигляду приємний, інтелігентне обличчя, охайно,

але скромно, вдягнений. Завжди охайно. Як би кожної хвилини готовий прийняти виклик заграти на народинах чи іменинах, похоронах. Чорне, як смола, волосся особливо відтінювало білу сорочку. Середній зріст приземлював Фулі. Коренастий, він міцно стояв на землі. А ще коли грав, виставивши ліву ногу трохи вперед. Фулі — добрий, лагідний. Його любили й діти, і дорослі. Може, скрипка облагородила його обличчя, натуру. Дітвак міг попросити Фулі, щоб заграв, — і скрипка миттєво злітала в повітря і вже упиралася основою в підборіддя, смичок поскакав по струнах, мовби перевіряючи їх, чи настроєні до роботи. А далі смичок вже не випробовуючи струни, поскакав по них, пробуджував їх і всі вони ставали мовчки і без слова до своєї музичної роботи. Зима це була чи літо, ранок чи вечір. Хоча награвав Фулі, як правило, вечорами, ночами, часом, і до ранку. Награвав у корчмах, у родинях. Де кликали і де платили. Але завжди він грав чесно і сильно, віддано.

Звісно, Фулі був першим музикантом на ромських весіллях і не тільки ромських, бо його запрошували зі своїми цимборами і без них до навколишніх сіл — грати на весіллях та й у самому Ужгороді, який за якихось сто років виріс у красне європейське містечко, де цінують красу — малярство, музику, спів, танок. Фулі грав ачею у кожній ужгородській родині. Чи коли хтось там народився, чи одружувався, або просто підростав до повноліття, чи... помирав. Фулі вже випробуваний музикант.

Ой, Фулі грав і для самого Президента Масарика. Просто на вулиці. Це пам'ятно. Про це говорили, може, і цілий рік по тому, як було.

Фулі для зустрічі з Президентом не готувався. Він собі йшов по вулиці. Як видить, майже назустріч іде губернатор з Президентом. Обох упізнавав з фотокарток у газетах, з рисунків у календарях. Губернатор покликав пальцем Фулі. Отоді скрипач розгубився, не вірячи, що губернатор кличе саме його. Озирнувся. Але — тільки його. На нього пальцем хтось указував з натовпу, що вітав Президента в Центрі Ужгорода.

Підійшов, поклонився. Президент простягнув руку. За ним і губернатор поручкався з Фулі.

— Заграй нам, будь добрий, — звернувся губернатор до Фулі.

— Такої туйки?

— А що?! — перепитав губернатор.

Фулі глянув на Президента зблизька, просто ув очі.

— Прошу, — уточнив Президент.

І Фулі заграв для Президента прямо на вулиці. Слухали всі, завмерли, хто був поблизу й поодаль поважних гостей.

Заграв Фулі так, що скрипка то завмирала, то оживала в його руці. Грав він циганські мелодії, русинські, чеські... Фулі все знав, що можна знати в Карпатах, у Європі. Скрипка Фулі перед Президентом-філософом і була філософською, вигравала щось мудре, мажорне, роздумувала. Раптом з мажору перейшла в мінор. І полилася мелодія тужлива, спокійна. Ще через секунду скрипка Фулі повідала Масарикові уже щось веселеньке.

Дивувався Президент. Лише похитував головою, слухав. А Фулі грав — не вгавав, і в голові його пропливало: чим здивувати Президента? І стрельнуло заграли Чардаш Монтія. Лише викінчить дитячі забави мелодією.

Коли смичок став видобувати зі струн перші акорди Монтія, це був фінал гри. Фінал у значенні не кінця, а лише початку враження. Чардаш Монтія-італійця — це щось невмируще, але таке, що народжується раз на сторіччя. Виняткової краси мелодія вимагає від скрипаля віртуозності гри. Будь-хто Чардаш Монтія не заграє. Але ніхто його не заграє так, як грав Фулі.

Дивувався Масарик. Легко поплескав у долоні. Казав, що такого другого скрипаля в його державі Ческословенско немає, і що такі скрипалі ростуть лише на Підкарпаттю та й серед ромів. Президент зворушений, задоволений. Коли слухав Фулі тут, просто на ужгородській вулиці в центрі, правою рукою погладжував свою борідку, хоч вона і так була ідеально причесана густим гребінцем, милував її, на якійсь новті мовби забував її гладити, пальці завмирили, лише по якомусь мелодійному такту, продовжував гладити або кивав головою.

Скільки люду тоді слухало Фулі! Це концерт на все життя, може, один-одненький. Мабуть, двох таких виступів-концертів не буває. Бо всі хотіли видіти зблизька свого любого Президента, знаючи, як він допомагає краєві, краянам, як старається про їх добробут, освіту, розбудову краю. Прості люди кликали свого Президента татічком. Так писали газети, календарі, підручники і навіть "Буквар", "Зорниця". Ужгородські і празькі новинки, ніби зговорилися, вміщували портрет Президента і фотокартки з усюди, де він побував, і з Підкарпаття в тому числі-рахунку. Президент багато їздив. Залізницею, автомобілем і на своєму президентському коні. Президент у своїй державі поважав і цінував не лише розум чехів чи словаків, що zorganizували свою державу, а й шанував малі народи, які жили тут, насамперед русинів, яких називав добрими і наївними дітьми і яких ще передувало вчити уму-розуму до життя державного. Він любив і ту крихту маляр, що лишилися в границях Ческословенска, та й ромів, та й румун, та й німців...

Президент завжди заступався за слабших. Хотів, аби у них були свої, школи, свої вчителі, свої книжки і підручники, свої новинки і журнали та іншого роду часописи, свої календарі. І своє ремесло. Масарик хотів, мріяв і все робив для того, аби всі люди жили заможнo, добре, в злагоді й порозумінні. Щоб не було дуже бідних. Щоб народи в його державі розвивали свої традиції способу життя і роботи. Щоб вишивали, ткали, орали землю, випасали овець, садили картоплю, сіяли овес... Щоб кожен ґазда мав свого коня і свого плуга, борону, ґаздував на своїй нивчині. Щоб мав своє молоко, свій сир, свою капусту і картоплю.

Циганами особливо боліла голова Президента, бо в них проблем чи не найбільше в силу певних обставин і причин, які треба усувати, поправляти. Не було в ромів школи та своїх вчителів, підручників. Організував її в Ужгороді — першу у своїй державі, навіть у Європі. Свої особисті, крім державних, дав гроші на це. І потому відкрив ромам театр, також в Ужгороді, де їх зґромадилося більше. І такий театр, де грали тільки ромські артисти і тільки ромські вистави. І дуже хотів, аби всюди в ромів домінувала музика, спів, танець, бо вони вроджені до того ремесла, і щоб не переривалася, мов довга нитка, ця традиція. Щоб поглиблювалася саомбутність карпатських ромів.

І ось Фулі грає Масарику Чардаш Монтія. Яка то була гра! Фулі не відчував ані струн пальцями, ані той смик Бог знає як літав над струнами, над декою. Смик ніби й струн не досягав, а мелодія лилася й лилася. Фулі не керував смиком. Смик керував рукою Фулі. Скрипка оволоділа його еством. А ще на фіґлі, коли ішла весела новта, Фулі крутив скрипкою, як веретенoм. І як та скрипка не випала з рук Фулі, то пан Господь-Бог знає.

Фулі грав натхненно. І так, як лише вмів. Найліпше. Може, більше ніколи до того так чи й після не грав. Буває, що чоловік раз у житті викладається на все життя. Грав Фулі так, як ніколи не повторив би.

Тепер Фулі не володів собою. Скрипка володіла ним. Фулійова скрипка грала так, наче вирішується доля її ґазди — жити йому чи вмерти, наче востаннє грає. Але це було не востаннє.

Коли Фулі зупинився і поклонився, як артист на сцені, — а це була, тямите, вулична сцена! — Президент ступив пару кроків уперед, наблизившись до Фулі, і знову легко потиснув Фулійову руку, мовби беріг пальці скрипаля від міцного потиску, аби не скришити.

Ще не один тиждень Фулі був у центрі ужгородських компаній, розмов, як він грав Президенту.

Качка, брат Яничку, якось фіґлював до Фулі:

— Не мий праву руку, що її тиснув Президент.

— А він обидві тиснув, — віджартувався Фулі.

Тоді не мий обидві, — не здався Качка.

До речі, по місяцеві цих подій Фулі на кілька тижнів зник, ніхто не знав, де він, уже думали, чи не забрав його Президент до Праги, та все одно Фулі дав би знати про себе, попрощався б з табором на Мочарі, тут його домівка, рідня. А це Фулі — не дивно! — відсипався у лісі поблизу Мочарі, — таке мав величезне нервове напруження, що й нерви рома мусили спочити. Навіть нерви рома, звиклого до перевантажень, мусили відпочити. Хоча рідко спочивав ром нервово, бо таке його життя, що сповнене стресів. Фулі відчув, що зірветься, якщо не зникне, не відіспиться. Це ж не фігля — грати Президенту.

Раз у житті може випасти чоловікові, аби грати для Президента. А слава на все життя. Бо це таки слава. І діти знайшли Фулі сплячого в лісі в обіймах зі скрипкою. Спершу подумали — мертвий. Гейзуко хотів бігти до бирова, щоб той позвав жандарів. Але діти добудилися Фулі.

Для Президента грали і самородки-музиканти з Верховини.

Наприклад, троїста музика з волівського окреса. Президент хотів чути і сопілку-пищавку, і цимбали, і гуселки-дримбу, і народний бубен, і котрабас. А ці інструменти і мелодії найбільше поширені на Верховині.

І одна скрипка з Репинного, здається, Чічкашова, говорила до Президента:

— Будем їсти, будем пити! Будем їсти, будем пити!

А контрабас із бубном, як завжди, сумнівалися:

— Як ся вдасть! Як ся вдасть!

Президенту того разу, на Верховині, співали і награвали верховинських бойківських пісень Вагерич, Шебак, Тарахонич... Перед ним танцювали і звичне, весільне, обрядове. Бо він все хотів видіти і чути — просте, народне, автентичне, бо панського навидівся і начувся у самій Празі.

Президент страшенно любив скрипку і цимбали. А тут перед вели в його державі русини і роми. Тому до русинів і ромів Масарик мав особливу симпатію і прив'язаність.

Відколи Фулі грав Президенту, — а хто б у це повірив, якби не пів-Ужгорода слухало на вулиці?! — по місту і його околицях, ближчих селах, по цілому краєві ходили легенди і перекази. Але одна з них чисто правдива, чиста, як око, правда. Це така легенда.

Раз грає Фулі на перехрестю доріг, що ведуть до табору на Мочарі із площі князя Корятовича. Була пізня часина. Фулі грав і грав. Ніхто йому не заважав. Він так і забувся у грі. Грав для самого себе, від душі. Уже ніхто з людей не слухав, бо вшиткі пішли спати.

Настала північ. А Фулі грає і грає — спину не має. Правда, і грав дуже-дуже тихо. Може, якийсь пізній порехожий і зупинився б послухати.

Міг бути Фулі тоді й напідпитку. Бо йшов зі свальби чи з корчми Струля, де його часто просять грати на гостині. Фулі грає, грає і сам собі промовляє:

— Я тепер такий, що і самому чорту заграв би.

І... явився Чорт, не снів би ся. Такий низенький, червоний, аж бордовий, із двома ріжками на голові, як у цапа. І з хвостом, що підкручений д'горі, як спіраль.

Фулі звідає Чорта:

— Що хочеш від мене?

— Обись ми грав.

— Тать граю.

— Я можу так зробити, що будеш майліпше грати в цалум краї.

Ніт, у цалуї Європі, — каже Чорт.

— Європі? — перезвідав Фулі.

— Аїно! — притвердив Чорт.

— Но та зроби, — каже Фулі.

— Добре, зроблю, лише мусиш віддати мені свою душу, — поставив умову Чорт.

— Душу? — перепитав Фулі. — А як буду жити без душі?

— Без душі мож жити, — лукаво усміхнувся Чорт.

Так Фулі, не замислюючись, віддав Чортові душу, аби бути найліпшим скрипалем на всі держави у Європі.

І далі Фулі грав класно. Грав довго, бо довго жив. І грав би ще ліпше, якби не любив пропустити децу, бо на старі дні вже тремтіли в нього руки, пальці. Скрипка від цього страждала, але слухалася газди. До останнього подиху слухалася, хоч і сердилася на газду, коли він брав її до рук п'яним. Ще на підпитку — терпіла б. Але коли брав — тверезішав, тверезів і грав. Фулі на старі дні любив казати:

— Життя — то раз плюнути. Аби добре ім'я по собі лишити.

І він, Фулі, лишив по собі добре ім'я. Аж, видите, тямлю його вже сто років чи сімдесят-вісімдесят, як умер. Бо мелодія скрипки просто не може померти і тоді, коли мовчать струни під неживими пальцями скрипаля. Або ні — живі лише у пам'яті. Тоді скрипка може грати й сама, без скрипалевих пальців. По пам'яті.

До речі, перед смертю Фулі снівся сон, що він грав тоді не Президенту, а лише його портрету. Хто знає, як було насправді. В труну Фулі поклали і його скрипку, аби на тому світі відігрався від Чорта, щоб той відчепився від чоловіка хоч на тому світі.

Не знати, як там є зараз. Але по смерті Фулі ще довго ночами, точніше опівночі, на Мочарі було чути скрипку. І то була Фулійова гра. То був Чардаш Монтія. Бо так його в Ужгороді сто років ніхто не грав. Лише зараз уже стали грати так само майстерно, віртуозно.

Коли грав Фулі в Доманинцях, чути було в Ужгороді. Така сила його звуку.

Третя глава

КОНІ ЯНИЧКУ РВУТЬ КОПИТАМИ

Жандарі, десь там далеко в Мадярщині, глядали конокрада Яничку, якось його вирахувавши, але він був уже на далекому шляху до нових для себе і своєї родини краях. Він був уже далеко від того жандарського ока, що його вистежувало. Три дні і три ночі баскі коні Яничку, — а він розумівся до коней і собі залишав, як правило, невтомних рисаків, — рвали копитами, полишаючи ту місцину в Подунав'ї, де жили, де вже було звито гніздо чи гніздечко, коли, здавалося, вже нікуди б не варто зриватися, щоб звивати десь там нове гніздо, бо невідомість є невідомістю. Але й тут жити далі було небезпечно. Жандарі вистежуть і запруть у темницю. Та не коням се знати. Вони свою роботу знають. Тим паче над їхніми спинами свистів карбач Яничку і коні рвали копитами. Кобила час від часу іржала, мовби тужила за домівкою.

Невдалим був останній рейд конокрада Яничку до Гортобадського власника. Ледве ноги виніс. І двох коней загубив, що вже були в його руках, якби не полакомився ще за двома. Апетит згубив фраєра. Яничку їхав і сам роззирався навкруги не для того, аби тут отаборитися зі своєю маленькою родиною, а щоб просто видіти, бо ці місця надто близькі до тамтешніх, де жилося. Яничку милувався краєвидами, думав про своїх братів і сестру, як припнуться на новому місці. Сестра Марча на віддаванні. Братами журитися менше. Легіні. Знайдуться. Але вся родина на його голові. Бо так ведеться, що старший брат — мов за батька. До того, молодший брат, Качка, доста легковажний, щоб самостійно будувати життя. А ще — слабого і доля б'є. Якось Яничку образив Качку, сказавши, що в нього ще молочні зуби не випали. Але й себе докоряє, що хоч і не вкраде, та не всидить. І скільки разів переконався, що сам заробив — то солодке, а що вкрав — то гірке, і ось ця гіркота й призвела до того, що треба зриватися з обжитого місця. Хоч цигану дорога — це домівка, та все ж...

Робота, робота... Роботи немало, айбо вже й волосся сивим стало. Від добра до зла — відстань мала: у чотири персти. Мало спати — багатство наживати, много спати — бідняком стати. Яничку, здається, много не спав, та бідняком став. Лише робота наситить рота, бо словами черево не накормиш. Як слиною не замісиш тіста.

Дорога спонукає до роздумів, зокрема, коли чоловік подався у невідомість, дорога не любить небогу. Дорога вимагає сильного духом, тілом. А тут, на возі, три брати. Власне, на двох возах-шатрах велика циганська родина. Яничку веде перший віз, другий — брат середульший. Там і Качка. Там і Марча, сестра.

— Янчу, май помали не мож? Дуже шатуєш, — застерігала жона Сура. — Діти сонні підскакують, як лобда, на возі.

На обидва дени возів підстелено всі кабати, що їх мала родина, всі покрівці, айбо і так твердо в дорозі. Вшитко, що було в родині на момент від'їзду, забрано, лишилася родакам лише невелика хижка, обійстя. Забрано вшитко, адже від'їжджають назавжди. Правда, зрікатися попереднього гнізда рому не треба: хто може знати, як складеться доля там десь. Тут і ромська приповідка: і старий мотлох, буває, новий живот зачинає. Так, так. Новий живот.

У ромів, правда, і свої закони багатства. Ниськи воно може бути твоє, а завтра моє. Бо у багатства є ноги: любить переходити з місця на місце. Так і тут.

Яничку сидів зосереджений, держачи в руках поводи. Стишив ходу, чуючи Сурину пораду, аби й самому отямитися від бігу, бо таки не їхав — біг зі старого осідку, аби не влапили жандарі.

“Чоловік, гейби потя: нині — туйки, затра — тамки”, — мовчки роздумував Яничку. Та тямив і батькове — воно таке актуальне зараз: “У злодія в бороді соломинка лишається”. Отож як йому бути на новому осідку — вповісти чи ні, бирову бодай, чому він і звідки. Ачей свій свого зрозуміє. Одне знав Яничку, що осяде біля Унгвара-Ужгорода, чув за се містечко, свої ж розповідали, хто був там у гостях, хто з певних причин приїхав у Подунав'я з-над Ужа. Люди їздять сюди-туди, і хто збагне їхню логіку. Кожен знає, що чинить. У кожного рома також своя судьба.

Ужгород хвалили, що містечко тихе, зелене, зручне. І лежить же на перехресті доріг, мов у центрі Європи.

Коні слухняно ступали новою для себе дорогою. Їм завжди цікавіша нова дорога, ніж стара та й коли ще тота з'їжджена, ямкувата. А ромські коні до нової дороги звикають швидко, зате вони й ромські. Правда, і циганські коні бувають трімні й лінівні. Лінівний кінь розумів

лише карбач, а трімний і кочішове слово розуміє, як людина. Обидва Яничкові коники розуміли газду з півслова. “Мав би я коня, а карбач знайдеться”, — усміхнувся Яничку сам до себе, згадавши слова свого останнього покупця.

Відїхалося на віддаль безпечну, треба й перепочити — коням скорше, ніж людям, які сидять собі під шатром і мріють, коли коні слухняно трудяться.

Зупинилися на перепочивок біля річки.

— І ти князь, і я князь, а тко кобилі їсти дасть? — унапівголос запитав Яничку свого брата Качку.

Саме кобила прив'язаною бігла за возом. І хоч віз спереду коня не ставлять, кобила була позаду, про запас. Це файна молода кобила, яка ще не вжеребилася. Треба вшитким їздокам спочити. Бо ж, скільки тої дороги держати — Яничку не знав і сам. Перед ним лише стелилася, як домотканий покровець, пряма дорога, кінця їй не видко. Дорога рівненька. Кінця не видко. Коли торба повненька, то й дорога рівненька. Зрештою, поки що легко долалася відстань, бо кидь у торбі хліб лежить, то й дорога легко біжить. Це так, так. Але циганин щасливий хіба що у сні.

І Яничку рвалося копитами від гнізда, де його, напевно, жандарі вже шукають. Та знайдуть вітра в полі. Він хоче стати на чисту дорогу, полишивши конокрадство. Може, й символічно, що побачив під ногами коня стару зірвану підкову, зупинився, підняв її і перевірів лаби своїх рисаків, аби впевнитися, що підковані, що збочувати до якоїсь кузні не треба. Ну, то на щастя знайдена підкова? Кинув її між ковальський реманент: очевидно, приб'є її над дверима нової оселі в Унгварі, де зачне вити нове гніздо, де вити гнізда братам, сестрі. Кожен циганин має мати і своє гніздо.

Кормив коней, фактично, Яничку. Качка качався по мурігу, Марча розминала ноги, що затерпли на возі. Безпечна віддаль, гадалося, від того місця, де можуть пантрувати жандарі, хоч і тут вони не солодкі, якщо притрафляться. Але циганин — у дорозі, що туй такого. Коні охоче їли овес. Голодний кінь і соломі буде їсти. Яничку не перекормлював коней, аби вони не лінувалися в дорозі. А дорога радує коня так, що той часом і їсти забуде. Але дорога коня і втомлює. Коні смачно жували овес, позераючи на свого доброго і нині, моментом, щедрого газду. Чесний кінь і коло ясель не забуває про свого газду. Кобила уплітала молоду отаву так, як би два дні нич не їла, нич не мала в роті.

Як поведеться на новому місці? — не полишала Яничку давня дума. Вона вгризалася в його настрій, бо ж через нього треба було

вилітати зі старого гнізда. Чесно кажучи, жандарів боявся і в Ужгороді. Бо як коня на току треба глядати, так цигана в котромусь таборі. Бо куди йому подітися?! Нее тут секрету для жандарів. Вони всюди газди, оці стражі. Є лише надія, що Мадярщина велика, і він, Яничку, загубиться серед таборян в будь-якому таборі, відпустивши й бороду. Бо й так голитися кожен тиждень клопітно. Бритва тупа, як циганська сокира. Унгвар на краю держави. Навряд, чи додумаються жандарі глядати його тут. Нее такі розумні стражі, аби дали розказ глядати його в Унгварі. Зрештою, якщо біда, ноги на плечі та далі... Піде далі й зупиниться в якомусь глухому селі, пристроїться ковалем. А родину лишить таки в Унгварі, куди буде навідуватися. Якому селу не треба кузні? Як прийде ярувати, без коваля селу не обійтися, якщо не хочеш іти на друге, на третє село підкувати коня чи полагодити плужок. Яничку вмів усе. Він однаково, який маляр, такий і коваль. Його пальці до всякої роботи звиклі.

Такі снувалися в думках наміри, доки кормив коней, доки вони спочивали. Боявся лише невідомості.

Хилилося до ночі, а вночі роздуми тривожні. Невідомість лежала десь попереду, най і в тому Унгварі, але її ще не видко, ще не відчувати на доторк, тому і всяке думалося. О, що чекає Яничку десь там, де синіються вдалині гори? Вже не синіються, бо накриває долину ніч своїм чорним шовком, на якому світяться зорі. Там, удалині, гори і ліси, напевно, захивають його від жандарського ока.

А завтра — також дорога й дорога. Доти спочинуть коні. Дорога рівна, мов за протягнутою ниткою, буде стелитися ще кілька діб. Дорогу не обітнеш, мов нитку. Її треба сколесити до кінця. Одначе, зараз можна буде стишити біг, можна буде їхати спокійніше, бо жандарське око позаду.

Яничку стулив повіки і глибоко заснув. Най попантрує трохи Качка, далі середульший брат, а йому треба спати. Най посплять і Сура та Марча, бо дорога для жінок удвічі складніша, ніж для чоловіків, якщо вони й циганки — до дороги звиклі. Та всяка дорога — незручність для дітей, бо сковує волю, обмежує простір для руху. Бо циганська дитина любить свободу руху, як повітря, як воду і сонце, і лише чекає, коли тато вирішить зупинитися. Аж би на тиждень розбити шатро, аж би на день. І чим на довше, тим спокійніше розглянеться місцевість, кожна яма, кожна закутина, кожен кущ.

ДОБРОГО РАНКУ, МОЧАРЕ!

Був ранній ранок. Був густий туман. Циганський табір на Мочарі під Унгваром ще спав. Бо цигани такі люди, що скоро не лягають спати.

— То лише кури скоро вкладуються на свої сідала! — любив повторювати Яничку.

Це було там, при Дунаю. Але приповідка прийшла з ним і сюди. Він приніс у своїй пам'яті чимало духовного скарбу, більше — ніж на двох шатрових возах. І роздарує його тут будь-кому, хто схоче прийняти.

Але поки що коні прикермували на Мочарь, на Шахту, мовби виринули з казкового туману. Він, кажу, мусив полишити Придунав'я, бо його глядали мадярські жандарі як конокрада. Правда, де вже кінь в околиці пропадав, та ци Яничку його украв ци не Яничку, а вшитко списувалося на нього. На рахунок Яничку клали зарубку жандарі — винен він чи не винен. І тут спасу не було. Спокою не дали б, а, отже, виправитися б не зміг в очах жандарів, як би не старався, якщо б старався. І ось одного разу після не багатьох роздумів, коли ходив чорний, як стіна, й вирішив податися в новий край, до Унгвара.

Так вози Яничку і виринули з дунайського туману і прикотилися до Карпатського видолінку, а в них газда, жона Сура, середульший брат Петю, молодший Качка, доросле дитя — сестра Марча. На возах та в душах і все багатство. Всі пожитки. Бо цигани — вільна птиця. Клітка їм не до душі. Якщо й зносять пожитки у своє гніздо, як мудрі птиці, то не для того, аби збагачуватися, а щоб весело і в достатку прожити саме цей конкретний день. А завтра — Бог дасть завтра, і що Бог дасть, те й буде. А Бог завжди був милостивим до циган, і він усе щось їм дарував-давав. Або цигани його волею брали чи дарували собі самі.

Ось і Мочарь. Загавкав котрийсь пес — аж хижки задрожали. О, це відомий сторож Бобі гавкає, сигналізує бирову Гайлі, що на територію табору, а значить на його територію ступив незнайомець. Бобі — вірний сторож. Йому треба вірувати, мусай. Бін сміливий. То вже за ним підбадьорюються до гавкоти інші циганські пси — Боско, Чорі, Тарзан, ціла орава вартових і вірних.

— Тпру! — зупинив Яничку свого воза, зійшов і взяв коня Чіноша за вудила. Зіскочили з возів брати. Лише Сура та Марча оглядали місцину поки що з воза. Невже тут їм належало оселитися і невість скільки і доки жити?! Хоча око вихопило лісок, річку. Табір чистий, підметений. Хижки, як повсюди.

— Янчу, мають і кузню, — запримітив Петю.
— Се піч під навісом? — дивувався Качка.
— Добрий день! Лачо дівес! — поклонилася табору Марча. На її лиці грала усмішка. Очевидно, рада, що дорозі кінець, що тут припнуться бодай на якийсь час, а там буде видко.

— Добрий... Добрий... Добрий... — відлунив підлісок біля Мочарі усім трьом братам.

Сура тримала руку на серці. Як поведеться на новому місці?

Вийшов зі своєї халабуди Сано — циган чорний, мов ніч, широкоплечий, з довгим волоссям, що лежало на плечах. Він спав без сорочки, в штанах. Так і вийшов назустріч незнайомим гостям.

Качка першим протягнув руку на знайомство з бировом Гайлою:

— Хто не спить, тому теличка, а хто спить — тому бичок.

Сано відреагував:

— Ти сам бичок! Що за один?! — зневажливо глянув убік Качки.

— У тебе є теличка? — фіглював Качка, не знаючи, з ким говорить.

Сано відвів з чола пасмо довгого волосся і став обіч Гайли.

І до Качки:

— Я тобі зараз вухо відкручу.

— У мене неє зайвого вуха, — все ще відфіглювався Качка.

Бирів заспокоїв Сано.

Вози Яничку були запримічені й почуті в таборі й іншими родинами, чії легіні не спали — кимарили після нічних походеньок.

Ямкувата бруківка підкидала шатрові вози гостей: аж стук коліс відлунював.

В гурті появилася й русявий циганин з підкрученим волоссям, це з родини Бругошів. Біля нього вже виріс Мигаль — хлопчина, як билина: високий, стрункий, та коли дув вітер, він і гнув його, мов ту билину. Тут і Корчій.

Яничку з братами і сестрою та жоною опинився в колі ужгородських таборян.

— Як тебе, красуне, кличут? — звернувся Сано до Сури.

Мене, красеню, кличут Суров. А тебе й не звідаю, як.

Та Сано вп'явся очима в Марчу:

— Сестра ци донька?

— Позвідай мене, — знову озвався Качка.

Сано не звернув увагу на репліку. Він ступив крок до Марчі, а та — за спину брата.

— Я Качка, — простягнув руку на знайомство молодший брат.

— Кидь Качка, тоді — геш! Я говорю з жонами. — Сано свердлив

очима Марчу — циганку вродливу, кидку, її великі очі промінням, мов амурними стрілами підкошували й бувалих легінів з-поміж ромів чи й “білих”. Але вона ще дитя... Та вже таке, що зирить за легінчуками...

Родина Яничку роззирала місцину й таборян-ужгородців, а ті — навзаєм — несподіваних гостей, які прийшли без “телеграми”, без “рекомендаційного” листа.

Що зустрів вози-шатра Яничку першим таки чоловік, це, згідно з повір'ям, добра ознака. Тоді гніздо на новому місці зів'ється. Знайдеться для нього, як то кажуть, охапок моху.

Чорний циган світив очима, які не спускав з Марчі і Сури, так і не збагнувши, хто це — мати чи сестра, бо й Сура — ромка-красуня з Божою міткою на правому боці лиця.

Яничку побачив, що на Мочарі стоїть хижчин 9-10, вони розкидані на обжитому майдані наче с'як-так, а коли приглянутися зближче, то мовби парами, горнулися одна до одної, трохи не впираючись задніми стінками одна до одної. Як можна здогадуватися, то були родаки або пов'язані пізнішими узами.

Яничку зазвідав чорного здорованя Сано, хто живе в онтій крайній хижчині, якраз відки ступав бирів Гайла.

— То наш бирів, — на диво серйозно відповів Сано, хоч у голосі відчулася іронічна нотка.

З возів зіскочили й двійко Яничкувих дітей, Роза і Янчу, п'яти-семи років милі циганчата, які поглядом шукали в гурті незнайомців своїх ровесників. О, вони скоро порозуміються, скорше, як дорослі. Але, здається, і в дорослих особливих проблем не виникало.

Майже весь табір, зачувши людські голоси, прокинувся, виглянула й жона бирова Верона. Здавалося, що Сано говорить тихо, навіть нормально, але його дзвінкий голос уже чути на весь табір.

А це значить, що можна вставати, бо доки Сано спить, табір говорить пошепки, щоб не турбувати Чорного, бо може дати поза вуха, під зад, це в нього запросто. Лише з пробудженням його величності Сано оживав табір на Мочарі. І до такого порядку всі звикли.

Яничку, вже знаючи, що це бирів, пішов назустріч Гайлові.

— Доброго ранку! — привітався першим гість, простягнув руку.

— Перепочити чи назавжди? — поцікавився газда табору. — Із якого краю?

Яничку не таячись розповів, що хоче тут осісти, познайомив з родиною.

— Я вас приймаю, — звисновкував Гайла. — Виджу, що ви уже перезнайомилися з табором і есте, як дома.

— А то хто? — запитав Яничку бирова, вказавши поглядом на Сано.

— То наш битярь. Але бировом я туйки. І моє слово — закон. Сано тим часом уже чіплявся до Марчі, мугикаючи якусь блатну пісеньку, управи на нього майже немає, у нього свій розпорядок дня, своя робота, свій припис, а в таборі він — гірше поганого гостя.

Не скоро табір засинає, але швидко, коли треба, просинається. Бо й малим, і дорослим, і чоловікам, і жінкам, і легіням, і дівчатам, — ушитким було цікаво увидіти першими гостей, перемовитися словечком, аби потому мати поживу для роздуму.

Роми — народ комунікабельний. Тим паче свій зі своїм. Яничкуві вози вже оточені не одним великим кругом, а кількома малими, відосібненими. Десь у центрі розмови Сура з Марчею, онде Качка — в гуморі зранку й після дороги, Петю розговорився, звідки, чому та як і нащо.

Качка відійшов з гуртом дівчат. Качка серед качок. Веселий, безтурботний. Обнімав першу-ліпшу незнайомку, як би знав її тиждень чи два. А й відданиці, як молоді качки, рапкають біля Качки та в його обіймах. Качка мав успіх з першої хвилини. Він своєю веселявістю полюбився й старшим ромкам, які вже прицілювалися до нього як зятя, кожна — приміряючи до своєї дочки. Як не як — новий чоловік, нова й кров.

Що нові-чужі появилися в таборі на Мочарі, те швидко облетіло околицю, де жили й не роми. Брати Яничку і вся родина полюбилася ужгородцям. Мовби з різних гуртів лунало одностайне:

— Най застаються!

— Це свій!

— Най застаються з нами! Куди їм іти далі?! Нащо? — резюмував повнுவатий Бондій.

— Свій своїм. А кидь убив десь когось і жандарі будуть його завтра глядати і в нас? — озвався недовірливий Мигаль.

— Завтра — то буде завтра, а ниськи — се ниськи. Най застаються люди. Воздуха доста. І води. І землі, — втрутився добряк Калман.

— Убив, кажеш? — вставив Ферко. — Се не наше діло. Нащо говорити на чоловіка наперед, коли нитко нич не знає?!

— Брат нікого не убив, ані ніхто з нас нікого не вбив, — озвався, нарешті середульший Петю. Ми правду вповіли бирову і вшитким.

Та скоро взнаємо правду, — не здавався підозрілий Мигаль.

Хоть і з'їв злодій корову, она скоро замукає в ньому, — зреплікував Ферко.

Звичайно, право вірити незнайомцям чи сумніватися — мав кожен. Але роми — люди довірливі, спомігливі. Та ще б свого не притаїли в себе, якщо треба і якщо і щось негаразд. Як не допомогти свого?!

Родина Яничку скоро прижилася на Мочарі. За якийсь тиждень-два уже чулися своїми тут. За місяць-другий поставили й хижчину. Весь табір помагав виметати вальки. Благо, в'язка глина Мочарі зі сухою глиною обабіч річечки Циганки добре сполучалася. Частину вальків позичив бирів: у нього були наметані для стаєнчини. Ті вальки були вже настільки сухі, що саме пора класти і в'язати в стіни бо розсипляться, пересохнуть, дещо перестояні.

І хижчина Яничку виросла мов на очах. Радів і новий газда-поселенець, поглядаючи за своїми спутаними кіньми, що пощипували молоду траву. А хижчини такої просторої, якщо чесно, Яничку не мав і на минулій вітцизніні, хоч із тамтешнім бировом він розумівся, проблем не було, якби востанне не спутали з викраденими кіньми.

Доки долівка просихала, рівненька, як водяне плесо, що його не потурбував жоден камінець, Яничку з родиною жив у двох шатрах. Але життя в шатрі, най і в таборі вже, якимось не те. Хто не проходить, загляне з цікавості. А хижка — хижкою. Це гніздо. Нарощуй, утеплюй, причепурюй. Як долівка висохне, перенесе сюди весь нехитрий крам. Ще лишиться збити з дощок стіл та лавицю. Дощки треба роздобути на пилорамі. Там треба буде відбухати тиждень, якщо не більше. Та це раз і гаразд. Дощки для скромних меблів — на все життя.

Коли вже у хижі є постіль, є де притулити голову, а лава і стіл — то основа житла. Раз обійдеться, — роздумував Яничку, — зі старим шпаргійтом, а там і на новий спроможеться. Або вимуреє піч, — ще порадиться, — аби діти мали взимку тепле гніздечко тут. Правда, зими в Унгварі, як розповідали, не круті. Та циганська хижка, відкрита вітру, часом і дощу, таки потребує печі. Вона, піч, як добра мати-циганка, пригортає дітей. А коли говорить у ній вогонь чи навхрест покладені три поліна, та мова звеселяє родину, впевнює в завтрашності, націлює. Позичити жар з печі — то найвища увага до сусіда, родака чи незнайомця, якщо той хоче розпалити ватру поза табором, розбити своє шатро обіч табору.

Збігав день. Сонце сіло. Став до роботи місяць. Засвітився серпом. А голодному цигану й місяць, як кусник хліба. Родина Яничку працьовита, не голодувала, хоч і з далечі, та швидко пристосувалася до нових умов.

Спливав день за днем, тиждень за тижнем. Думалося, що треба будувати хижку і для Петю, який став виготовляти з бляхи тепші — малі, великі, глибокі і плоскі, круглі й прямокутні. Мав свій зарібок.

Яничку вже став і призабувати, що його розшукують і що можуть розшукувати і тут, на місці новому. Поки не розшукали, то чоловік не кришиться над тим, що може бути, якби... Тим паче ром. Жандарі, може, десь там уже й самі забули про Яничку. Раді, що згинув з їхніх очей, і, може, нікому буде красти коней та їхній реманент в околиці чи на конкретній території того жандарського округу. І, може, буде порядок. А може, знайдеться інший, охочий до цього ремесла.

Брати Яничку, Петю й Качка, як і Сура чи Марча, знайшли собі вже відповідно друзів та подружок — за віком, за інтересом. Кажім, Сура майже не розлучалася з Етелкою, що також мала двох дітей, які миттєво ж і здружилися — скорше, ніж дорослі. А що, власне, здружуватися циганським дітям?! Або й родинам. Коли сам табір — як одна велика родина, сім'я, де б всякі люди, як і в однорідній наче родині, — добрі і злі, справедливі й не дуже, роботящі й ліниві, серйозні і фіглярні, працьовиті й липкорукі. Бо об'єднує табір один суттєвий момент, що — живуть тут свої, не чужі, що живуть роми, народ гнаний долею з далеких і близьких країв, народ розсіяний по Європі й суміжних віддалених просторах Азії, навіть у Північній Африці.

Часто роми не мають розуміння чи взаєморозуміння в корінного люду-народу Балкан чи Подунав'я, навіть Карпат. Не кожен поділяє чи сповідує їхню вільнолюбність чи довільний стиль життя і співжиття. Та в Карпатах роми притерлися порівняно легко, знайшли себе в ковальському ремеслі, побутовому ділі — одному, другому, третьому. Як добрі ремісники, майстри, різнороби, що виконують будь-яку чорнову роботу. Ну, а музикуванням зачаровують і стирають будь-які непорозуміння зі сусідами чи співгромадянами.

Такий стиль життя і співжиття сповідували таборяни на ужгородській Мочарі. Роми знають, що вадня — то змія, яка кусається.

Табір на Мочарі розростався. Благо, міський уряд дивився на “прихоплення” ромами землі під нові поселення крізь пальці, переслідувалася генеральна лінія: лиш би у таборі панував відносний спокій, не було скарг громадян-міщан на крадіжки з ближчих городів тощо. Лиш би була тиша, злагода. Ніхто не намагався зруйнувати традиційний спосіб життя ромів, нав'язати їм інший, чужорідний, якщо одне слово, стиль поведження або як.

Хтось відходив з табору, хтось приходив. Це було в компетенції бирова, і урядники не втручалися у внутрішні справи Мочарі. Це була своєрідна міська автономна одиниця, на якій — проте — око жандарі тримали. Порядок є порядок.

ГРОЗА ОКОЛИЦІ

Це — Чорний Циган. Він і справді чорніший від інших. Чорний, як чорна ніч восени. Волосся, як перепалена смола. Називку, правда, по шкірі дають. Та й шкіра в Чорного Цигана не біла. Інакше — рослий.

Стояв на землі, на майдані посеред табору, мов той дуб, дубище, що вкорінився на галявині. У двох кроках від табору. А ступав — земля під ним гоїдалася. Мочариста ж земля ще більш податливо вигинається під кроками здорованя, велета чи атлета, що зродився серед місцевих ромів.

А назвали ж його нормальним іменем Сано.

Робити Чорний Циган не любив. Що вкрав — те заробив, як гласить древня ромська приповідка. Але чи є крадіжка роботою? А як руки ліниві, то й вуса некрасиві, — між собою гомоніли молоді циганки, до яких чіплявся Сано, не давав проходу. Бо хто з коня впаде, може й назад у сідло сісти. А хто в очах упав, той навіки пропав. Падав Чорний Циган не із сідла, та це його мало турбувало. Здається, нахабнішав з роками. Може, нервував, що не так жив, як планував? А прогаяні роки і силою не вернеш. У Чорного Цигана сили було більше, як треба. Лише дурної сили, нерозумної. Зате його боялися як дорослі, так і діти. Обминали десятою дорогою. Розступалися, коли той ішов. Він ніколи не обійшов компанію чи гурт циган, що стояли в таборі, але на його шляху він таранив групу, розсікав її навпіл, — ані не боявся когось, ані сумління його не гризло, що був нахабним.

Хоч Сано, може, колись був душевним ромом. Врятував же двох дітлахів, що тонули в Ужі, аж на Уж їх понесло, в річці Циганці вже не цікаво було купатися смолошам. Виніс їх на берег, відкачав, виплескав по сідницях та й загнав у табір, як котят.

Не щастило Сано в коханні. Казали, полюбив відьму. А коли так, то дівку після цього не захоче. Легінські роки минали, його коханки ромки-матусі вже мали таких доньок, до яких він же чіплявся й не кліпав. Та пара не знаходилася. Сано перелегів. І не знаходив себе в роботі, в якомусь ремеслі. Просив його коваль до кузні. Ліпше молотом махав би, ніж кулаками-довбнями на людей. Але Чорний Циган такий, що лінь йому руку підняти, щоб муху прогнати. Це Качка так його влучно схарактеризував. Не підніме він руку й бороду пригладити. А бороду мав шикарну. Справжню, циганську. Що правда, те правда. Айбо кождий неситий — сердитий. Чи був ситим Чорний Циган?

Не знаю. Знаю, що не був голодним. Але, може, ненаситним був до бійки. З каменя видавив би молоко. Та не туди силу пуцав.

Невже злість сидить у Чорного Цигана на кінчику довгого носа? Може, від самотності? Самий і від плачу, і від сміху єдну мав втіху.

Качка йому казав:

— Від зла і глупості ліків неє.

А він на те:

— Хто пса дратує, сам, гі пес.

Байлував говорити з ним по душах жандар, що наглядав за табором на Мочарі.

— Хоробрість справді красить чоловіка, айбо хіба ти, Сано, хоробрий? Ти грубіян. Це раз. А другий раз. Справжній чоловік своє слово не переступить. А ти кілька раз обіцяв не провокувати бійки на свальбах, у корчмах. І жити, як чоловік, — скільки раз обіцяв?!

Сано зострив у відповідь:

— Шакал ходить у зграї, а лев сам гуляє.

— Видів я таких левів. На лева пастка є. Дивися, аби не втрафив до неї, бо підігнеш хвоста. І леви підгинають хвости, коли біда.

— У Сано стане духа, щоб і чорту обірвати вуха.

Та й говори з ним далі. Зі Сано говорити, як трьом молотити. Єдним ціпом. Многі мовчали, коли Сано зустрічали. Та не мовчав він, зачіпаючи їх.

Ось іде Чорний Циган мимо кузні, яку облаштував собі Петю, середній брат Яничку. Як не зачепити Петюя?!

— Ковач не кує галушки.

Петю промовчав. Щось кував далі. Сусідів син обертав кліщами розету, так, це була залізна розета для надгробка. Кузня в Петюя у чудовому порядку. Подекуди в циганській хижі неє так чисто, як у його кузні. Кожен інструмент на полиці має своє місце. Або під руками лежить, коли потребується щомінутно.

В інший раз, правда, Петю відрубав Сано:

— Ти би не язиком плескав з вулиці, а зайшов би у кузню молотом подзвеніти.

Або дротар собі дротує горщик коло хижі, підробляє, пообіцяла газдиня кусник солонинки. Бодай обід заробив би чесно й так добре. Сано насміхається:

— Гонці платать! Гонці платать!

Дротар мовчить. Не хоче собі заходити з Чорним Циганом, та останнє слово, все ж, за тим:

— Робота дурного любить.

Проходить мимо шустера Гопі-бачія. Радів би, що циган уміє шустерити, бо не кожен взяв би ся за це ремесло, а той обшиває та підбиває не лише весь табір та всіх ромів поза табором, а й з околиці до нього ідуть, бо працює чесно, є надійним майстром. Гопі-бачій взував табір і три прилеглі вулиці. Про чоловіка добра слава ішла. Сано висміє:

— Набиваю шпіци! Набиваю шпіци! Набиваю шпіци!

Усім це набридло, навіть дітям. І ніхто вже ачей і краплі уваги не давав на Сано. Він серцем і ротом віддалявся від табору. Лише чесне життя, чесна робота красить чоловіка. А не сила, не тремтіж перед його п'ястуком. Там, де силою видобувається правда, вона раптом обертається лицем неправди. Треба шанувати закон, і держава помітить чесного, вознагородить, поведе праведною стежкою і виведе на путь.

Сано й жандар, зокрема Шандор, непримиримі. Єдному вершнику на двох коней не сідати. Чи й двом вершникам на одну кобилу не сідати. Двояка тут істина. І по-двоєкому бути може. А мусило би бути лише по правді. А тут і коса трапляє на камінь: правда не за Чорним Циганом. Хоч він і свій. Йому і свояки не допоможуть, коли нечесний. А чого би жандар його любив, коли свої не люблять?

Сано — гроза околиці. Його потому вже нарекли Чорним Циганом, а ще пізніше — нащадки — Кало Ромом. Таким був. Так жив. І нічого по собі не лишив, лише погану згадку, пам'ять.

Гроза околиці. Надбігла. Аж небо сине стало чорним. Відгриміла. Відблискала, небо розколюючи навпіл. І відбігла. Розтала. Була гроза. Немає грози. А завтра про неї взагалі забудуть. Бо на день зійде світити сонце, а на ніч — місяць. Ось ні сонця, ні навіть місяця чорний циган не міг побороти, яким сильним себе не рахував.

Минув якийсь час.

Шоста глава

МАРІЯ ВОРОЖИТЬ МАРЧІ

Лінію долі не зітреш з долоні, не підправиш. Не випрямиш. Але скривити зможеш. Якщо жити не по правді.

— Я тобі, Марчо, мушу верчи на картах. Я тя не буду обманювати. Ми не діти. І ти мені не чужа. Ти — як донька. Бо в таборі ліпшої відданиці не вижу. Айбо раз я поклала на тебе карти та й зчудувалася. Але ти мусиш сама тягнути карти.

Марія — ромка старша, бувала в житті і своєму ремеслі, чесно мече

на картах і говорить правду. Кажуть, що ворожила й Масарикові. Може, лише приписують? Але дуже реальна ворожка. Лише сама знає, як уміє вчитати долю людини на долоні, по тих лініях, суплітті ліній, які в кожній людини біжать і розбігаються чи збігаються по-різному. Зате кожна людина й має свою долю. Схожих не буває практично. Кожна людина творить свою долю.

Марія потасувала колоду карт і простягнула до Марчі:

— Бери дев'ять.

Ось що було. Був у тебе там у дитинстві закоханий хлопчик. Як його звали? Не Піштою?

— Айно, Піштою, — притвердила Мендерка, як прозивали Марчу.

— Він і досі легинить. Але на путі стояла в тебе біла — до Пішти. І висока, як тополя. Далі дорога. Чому ти не попрощалася з Піштою? Далася в дорогу без "будьте здорові". Він тужить за тобою. Спершу метався в околиці: де ти? Потому збагнув, що не знайде вітра в полі. Брат нікому не сказав, куди іде. Уже не марить тобою, не ходить як сам не свій. Біла коло нього на твоєму місці. Але він ладився тебе йти глядати вдалину. Стрілець йому позаважав. Ніхто не міг йому підказати, де і як тебе глядати. Брат у таїні здержав свій намір. Це там, там.

— А тепер візьми ще сім карт.

Марча взяла з колоди ще сім карт. Увидиш, що є, що маєш.

Марія зосередилася, поважно і спокійно відкриваючи карти і роздумливо їх читаючи:

— Тебе люблять два королі. Один свій. Другий чужий. Один чорний, з бородов. А другий з тонкими вусиками, закрученими д'горі, чорнявий. Той, що з бородов, буде битися за тебе... Видиш, тут меч. Але загине. Та не від того, котрий має вусики. Ти вийдеш заміж не за того, що має вусики, а за іншого чорнявого, та не чорного. Туй карта.

Марча слухала Марію, яка і справді — чого б це казала їй не те, що вказують карти, що зчитується з їхнього сюжетного малюнку. Ой, карти в руках досвідченої ворожки, як Марія, не брешуть і не можуть брехати. Карти взагалі не брешуть, коли відкривати їх знаюче, щиро. Коли відкривати їх чистими руками і з чистими помислами. Карти можуть брехати лише тоді, коли слаба духом ворожка, коли сама ворожка брехлива.

Марчі не сходило з голови: невже вийде заміж за жандаря? Се не може бути. Сано уб'є його на очах жандармерії. Туй щось не так.

Але — що?

ДЕ АННУШКА?

Це одна з коханок Сано, айбо така, яка не тремтіла перед ним, а водила Чорного Цигана за ніс, як цуценя, як пупсія. Як це вміла? Якими чарами володіла? Але де вона? Сано коло хижі виділи самого.

Аннушка могла загуляти. Айбо вже три дні її немає в таборі. Пішов четвертий день. У таких випадках доти поверталася — аж би з краю світа, а не з Мошкової корчми. Уже би і зі Струльової вернулася, хоч ця найдалше, аж ув Оноківцях.

Сполошилися родаки Аннушки. З красунею могло статися будь-що. Всякі клієнти можуть підшитися. Що їй не відшиєш без Сано.

Та Аннушки немає. Бирів особливо не побивався, знаючи манери красуні. Зрештою, це справа Сано, де його коханка. Най і потурбується. Нічим іншим йому голова не йде.

...Табором миттево пронеслася вістка, що хтось задушив Аннушку...

Знайшли її під ліском, під кущем, не прикритою.

Качка побіг уповісти бирову, що знайшли Аннушку. Бирів уже знав. Він послав Корчія до Сано, аби той прийшов до нього, щоб поговорити.

Але Сано не було вдома, ані взагалі в таборі.

Куди подівся Сано?

Хто задушив Аннушку? Підозра миттево, зі зникненням Сано, перекинулася на нього. Але не спійманий — не злодій. Тай він не ховався. Його виділи в таборі, коли Аннушки вже не було.

Прийшли жандарі. Записали, хто що і як оповідав. Записали і пішли. Подивили на тіло Аннушки. Слідів кинджалу або що не було. Задушена.

Бирів дав розказ поховати Аннушку. Що чекати? Кого чекати?

Зобralися старші циганки, помили тіло.

Дяки стали читати Псалтир, поминальні тропарі.

Десь опівдні зобralися циганські музики.

Пополудню мали ховати Аннушку. Тут поблизу і був циганський цвинтар. Означений кам'яним розмальованим хрестом.

Аннушку спорядили в останню дорогу, і лежала у труні, як жива. Це була така красуня, яка і в труні зачаровувала хлопців, вона не встигла змінитися на лиці. Навіть рум'янець виділявся на її щоках. Аннушка і мертвою залишалася першою красунею табору. З нею могла конкурувати хіба Марча. Але Марча була молодша, і ця конкуренція була на користь

молодості. Та з жертвою вже й не конкурують. Нев'януча її краса зов'яне в темені могили.

З красивого лиця води не пити — і коли красуня жива.

Нащо перебирала в чоловіках? Нащо легковажила? Та про мертву: або добре, або ніяк.

Всі чекали, що приплентається з міста і Сано. Бо вістка про удушення Аннушки — циганської красуні — ще швидше, ніж табір, облетіла Ужгород. Скільки ж того лету з краю в край. Стань — скажи в центрі і через кілька хвилин все місто знатиме.

Аннушки немає. Лежить, як жива. Труна у квітах, у вінках. Біля її краси і квіти блякнуть. І жоржини, і гладіолуси, і хризантеми. І навіть польові квіти біля її лиця втрачають свою барвистість. Цигани вміють спорядити в останню путь свою людину.

Сано немає. Може, не знає. Десь загуляв. Далі чекати не варто.

Озвалася музика акордом смутку і раптово стихла, перейшовши в ніжну-ніжну мелодію. Той акорд, очевидно, мав означати початок похоронної процесії, увагу всього табору та й навколишніх вулиць, хто прийшов попрощатися з Аннушкою на цьому світі ще.

Букетики квітів уже застелили труну. Ледве видко Аннушку. А квіти лягають і лягають. Аннушка любила саме польові косиці найбільше, любила поле, ліс. Це була циганка-своячка.

Бирів десь мисленно розсудив так: Сано підозрювати безпідставно. Він справді крутився біля Аннушки. Але чого б її убивати? А біля кого Сано не крутився? Та ж каждая доросла циганка, на котру вказав перстом Сано, мала переспати з ним без слова. І помочі не було. Бо ж була сила, гроза табору — Чорний Циган. Його воля.

Бирів Гайла, звичайно, також прийшов попрощатися з Аннушкою. Вона легковажила... Така її доля.

Зібралися найліпші музиканти-роми з цілого Ужгорода.

Найліпший прімаш стояв на чолі колони. Хто з легінів не був потаємно закоханий в Аннушку?!

Траурна процесія наближувалася до цвинтаря. Труну несли на руках шестеро чоловік.

Все — Аннушки зараз не буде на цьому світі. Не буде її тіла. Воно віддасться землі. Відспівають, відіграють по-християнському звичаю, закриють труну, запечатають могилу та й по Аннушці.

А ще вчора-позавчора, коли табір шукав Аннушку, жевріла надія: ачей, жива. Ачей, лише загуляла незвично довго й не дає про себе знати. Зараз — все: Аннушки немає. Вона буде гнити в сирій землі через якогось нелюда. Може, це сам жандарм її задушив, а тепер

спише на якогось цигана? Все може бути. Істину поки що знає лише пан Господь-Бог.

Ясно вже тільки одне, що краса звела ромку-красуню на той світ, де немає сонця. Але вона буде в Раю. Вона дівчина, не одружена. Вона ще не встигла нагрішити, аби потрапити в Пекло, як би там не було. Але краса її звела в могилу.

Хто ж є тим, що її задушив? Де він? Утік? Чи тут, між своїми? І чи він свій? Чужий? Чужий навряд чи посмів би. Побоявся б циганського суду. Та й самих циган. Бо суд циганський невмолимий. Тут своя логіка. І свій вирок. Могли б тому пану, якщо він пан, спалити маєток, — аж би жив у самій Франції. І там би його досягла праведна рука циганського суду. Та пан насамперед боявся б свого закону. Бо неє такої таїни, яка б згодом не стала явною.

Що ж, залишається чекати, сподіваючись на відкриття таїни долею випадку, або закономірно спливе через якийсь час, коли наче призабудеться...

Восьма глава

ЗНИК ЧОРНИЙ ЦИГАН

Що таке діється в таборі на Мочарі? Зник Чорний Циган. Це неймовірно. Такого не може бути.

Ще перед очима похорон Аннушки. А Мочарем стрясає нова вістка, майже не реальна. Гроза-велет-авторитет не може зникнути. Та ще й безслідно.

Сано ще й халабуду свою лишив із навстіж відкритими дверима. Най газдує у ній вітер, ніч. Куди ж подівся Сано? Це не жарт.

Немає його і немає. Уже й жандарі тричі приходили, аби переговорити, чи не має він щодо Аннушки якихось підозр на реального убивцю?

Людські язика плескали: від спокуси до гріха, від гріха до смерти — еден крок. Або: коли гнів кличе — розум тіче. Сано зав'яз у дівках, як муха в меду.

І пошепки:

— Це Сано вбив Аннушку, аби женитися на Марчі.

— Марчу за нього Яничку не дасть.

— Він буде Яничку, думаєш, звідати?! Він прочистив дорогу до Мендерки.

— Братів не переступить Сано. А брати не люблять його.

— Зате Марча любить Сано. А серцю не прикажеш, — всяке говорили і по-всякому.

— Циганин у любові гарячий, як огонь. Аж пече, палить.

— Кашель, як і любов, не можна спрятати, — це сказав Марїїн чоловік Дюрі.

— Любов сліпит очі, відбирає розум, а далі гейби повитиця обвиває дерево, аби його задушити, аж доки не висохне — обвиває.

— Ще й на сухому помститься.

— Від циганської любові неє ліків.

Табір гудів, як бджолиний вулик. Лише не медові се діла, не медові слова.

Були і злі язики. До речі, злих завжди чогось більше, ніж добрих. Така людська природа? Виявляється, що худобина добріша від людини? Чого ж тоді так часто, звертаючись до людини недоброї, кидаємо:

— Ти скотина!

Злі язики:

— Де стерва, там і стерв'ятники...

Аннушка не стерва, замовч, бо врїжу — занімієш, — то вже зачепило Качку.

Хоча який бетяр з Качки?! Чорного Цигана третьою дорогою обходить.

Табір гудів, призабуваючи події, бо вже наспівали нові новини, це хто й де та кого побив у корчмі, біля корчми.

Чорного Цигана в таборі так і не виділи.

Об'явився десь через тиждень.

Де ж був? Що робив? Чому переховувався, якщо так і де?

На ці питання наразі ніхто не міг відповісти. Вони висіли в повітрі. Але Чорного Цигана в таборі таки довго не було й не було. Де ж був?

...Сано забрів у праліс, десь поодаль обжитого лісу з підліском, що вище табору, вище Мочарі. І вперше в житті відчув себе нікчемою. Так, так, — не велетом, а звичайним карликом-калікою супроти тих дубів, що його оточили своїми могутніми поставами.

Сів на пень, а ноги, мов над могилою, звисив. Може, тут і його могила.

Дуби зіступилися зі своїх місць і так тісно оточили Чорного Цигана, що він став ще більш чорним. Подумав, що се йому Нечистий організував пастку.

Сано змалів, як макове зерня, став тремтіти, як лист на трепеті. Але чи був він колись велетом, як гадалося йому самому? Чи не сам він і витворив міф про себе?

Чорний Циган каявся у своїй чорноті, що ниськи-вчора виявилася, мов чиряк на здоровому тілі. Він говорив сам із собою, хоча все чули й фіксували локатори зеленої крони дубів та молоді ялички на сусідній галяві.

Чорний Циган каявся такими словами:

— Я злий, недобрий. Я підлий. Повішуся. Я все життя чинив зло. Я змарнував життя своє і не одному чоловікові, дівчині, жінці. Мене прокляв табір. І ось прокляття збувається. Чорне в інший колір не перефарбуєш. Я нечистий чоловік у житті своєму. Я прожив брехнею і злодійством. Айбо циганин на те родився, аби красти?! Та ні. Не є більшого гріха, як брехати і так з брехнею прожити своє життя. Я кожного згинав долу. Я вшитких згинав. На мене не було управи. Айбо нитко з людей не стояв передо мною на колінах. Хоч і стояв зігнутий в обруч. Стояв на колінах я перед тим, кого згинав. Колінкував я. Я пригинав людей силою, а не своїм розумом. Я приневолював їх. А сесе не по правді. Та ци не правду має Яничку, коли казав на мене: “З Чорним дружити — стіну з піску ліпити”. Се правда, правда!

Чорний Циган мучився, говорив, як на сповіді, але сам зі собою, коли ніхто не чує, хіба що дерева, які не викажуть, бо не вміють говорити. А отже, можна говорити правду самому собі ув очі і до серця.

Як далі жити? Що робити? Я чесно не можу? Я від природи злий, недобрий! Але далі й нечесно не можна. Чи є третій путь? Ні, третього путі немає.

Чорного Цигана штрикнуто в серце:

— Як я міг задушити Аннушку?! Я її любив. Я люблю її і тепер, і буду любити на тому світі.

“Ти любив самого себе в Аннушці, не брешти хоча б зараз! — озвався другий голос. Хто се? Звідки той голос? Наче з-під сирої землі.

— Я не любив Аннушку?! Ти мені будеш казати, кого я любив чи не любив?! — полемізував Чорний Циган, не знаючи, з ким полемізує.

— Хто ти? Де ти? Вкажися! — гукав Чорний Циган, обертаючись і видивляючи того “когось” зусебіч.

Але нікого, крім дерев, круг нього не було.

Чорний Циган щось несамовито кричав сам до себе, вже тяжко було розібрати слова його каяття. Здалося, мутився його розум, полишали останні сили. І лише тоді, коли стих, з глибини душі-єства, чи Бог знає звідки, почулося:

— Я твоє друге “Я”. А мене, тобто себе, не обманеш. Ти егоїст. Аннушка, може би тебе й полюбила, може, не пішла б у ліжко з іншим,

якби ти насамперед знав міру, якби не перебирав дівками у таборі, як картами. Ти винен у всьому сам. Що, ти хотів од Аннушки вірності?! А ти вірністю відплачував їй?

Чорний Циган вже не говорив — лише невиразно бурмотів, як подавлений собаками вовк скавулить перед своєю загибеллю.

І вже він не сидів на пні, звівши ноги, мов газда лісу чи галявини. Він ліг на мох, ліг знесилений, виснажений, побитий долею, та недобитий.

Він мертво заснув.

Скільки він спав, ніхто не скаже. Сплячим і знайшли його циганчата з Мочарі, що самі заблукали в лісі. А коли увиділи сплячого Сано, так заверещали з радості, що він пробудився, не розуміючи, де він і що з ним діється. Та діти привели його до тям. Розповіли про похорон Аннушки, ще і ще раз раннячи серце зраненого лева — Чорного Цигана.

Діти були раді, що зустріли дорослого. Бо з дорослим вибралися зі западні, куди самі себе загнали і куди забрів Чорний Циган, не усвідомлюючи своєї трагедії, якби не діти. Звичайні циганські діти, куди забрели з цікавості й загубилися, як голка в сіні.

Дорослі в лісі вже шукали дітей, молили долю, щоб помогла знайти їх. Аж тут вони знайшлися самі та ще й прийшли зі Сано.

Табір гудів новиною, якої достеменно ще ніхто не знав.

Дев'ята глава

РОМСЬКА ПАСКА

Це велико християнське свято честувалося і на Мочарі. Хижчини ромів перебілювалися, підремонтувалися, бо розвалену хату не білять на свято. Табір підмітався. Кожен старався вдіяти щось незвичайне до свята. Роми, як і вшиткі городяни Ужгорода, держали свято ревно, молилися, сповідалися, хрестосувалися, радіючи воскресінню Ісуса Христа — Сина Божого. На Паску, Різдво чи Русаля найбідніший циганин не дозволив би собі щось украсти: він знав, що буде мати що покласти в рот. Найліпшу одягу витягували роми зі своїх дощатих скринь чи знімали з грядки над ліжком, одягу святошну, бо вийти святити Паску чи просто піти до церкви або в центр міста на шпацірку — не будеш випозірувати в тому убранні, в якому пораяешся в будень біля хижі чи в городці. Мав роботу сабів Йовжі перед святами!

І цигани — люди. І, як русини, мадяри та словаки держалися коло церкви, коло собору купками.

Печі у пекарів Ціца та Андрія перед Паскою в суботу мало не розліталися від жару, бо каждая родина ромська хотіла мати не лише свіжовипечену Паску, а й колачі, перепічки, що їх треба було вкинути в церковний лантух. Біля печей перед святом утворювалися черги. І пекар старався, аби кожен мав Паску вчасно. І котра Пасочка, випікаючись, тріснула, та родина празник буде мати щедрий.

Кажда ромська родина мала й нову кошарку до свята, бо серед ромів і жив на Мочарі й любитель лозоплетіння, який круглорічно плів кошики, на його даху завжди сушилося пруття, і кожен в Ужгороді перед святом знав чекати Ціцуя або Кіфлика з кошарками або на базарчику, або й прийти на Мочарь та купити, що було готовим або заказати кошарча будь-яких розмірів для будь-яких потреб. Їхні майстерні були відкриті цілодобово і круглорічно з усіх чотирьох сторін. Працьовитий ром!

Зрання в суботу шіковна ромська газдиня першою була біля печі в Ціцуя чи Андрія, ще пекар і піч не затопив, а вже три-чотири тепші лежали напаровані з тістом, аби потрапити туди. Газдині турбувалися, аби тісто не перевалювалося за краї тепші, щоб не витекло. А пекар гайцовав піч, як їй належало сперед Праздника Воскресіння потрудитися.

Великдень пам'ятне свято для дітей. Бо і ситі були, і дарунки мали, і якусь обновку в одежі. Коли ще їли малі циганчата рулет з молотим горіхом або лекваром, як не на Паску. Можна було вибирати тісто з маком чи сиром. А щоб було смачно, слиною тіста не замісиш, факт.

У пекаря піч трудилася в суботу на всі сто, щоб потому довший час спочивати.

Пасхальний кошик і в ромів був повним, багатим, щедрим. Все тут було. І ковбаска, і шмат солонинки, і варена куриця, що вже циганська наче, але ще, жива, не по-циганському кудкудаче. Була тут і плящина вина. Все віночком викладалося довкола Паски і прикривалося вишитим рушником. І лише, може, кошик бирова видавався на Паску важчим дарами, бо Гайланя — славна газдиня. Але і в Ністорки, і в Марії, і у Рози, і в родині Бадарів пасхальні кошики — на славу. А рушники, на яких вишивані хрести зі словами "Христос Воскрес! Воістину воскрес!". Та різні ромські узорі. Многі газдині вміли вишивати самі. Хто як, правда. Але в таборі була і вишивальниця Андел. Вона не лише вишивала, а робила килимки для скромних ромських осель.

Ось Яничку несе святити свою Паску. Як розкрив її, видно, що велика Паска розпукнута з правого боку, це на багатство цілого року й наступного.

Святити Паски роми ішли або до собору, або до Цегольнянської

церкви, де похований Михайло Лучкай — просвітитель карпатських русинів, або святили її тут же біля табору, власне, біля придорожного хреста. Останніми роками, правда, майже всі ходили до собору. Тут і весь Ужгород, як на долоні, і сам когось побачиш, і хтось побачить тебе.

Якщо окремо, ромські Паски святив отець Тібі. Чоловік літній. В такі моменти на Мочарь сходилися роми з усього Ужгорода і навіть околиці. Було, що й з ближніх сіл приходили. Роми є роми. Тут і поспілкуєшся, і погуляєш, і справу порішиш, якщо є. А до Яничку, до бирова Гайли люди приходили радитися, як ліпше, або — коли виникала якась суперечка. Та й Гайланя дуже щедро пригощала.

По свяченні Пасок, трапезі роми сходилися на центральному майдані Мочарі, якщо так можна назвати утрамбовану площадку серед табору, аби не просто постояти, вказатися в новій одежі, а й погомоніти. Ситі роми тут уже фіглювали, оповідали бувальщину.

Роми любили свята. Русаля, Маяліш, пригарнювали деревцята стрічками, співали серенади. Раз Петю заспівав серенаду так, що й одружився.

Звичайно, ромська Паска продовжувалася ще кілька днів, принаймні, Поливального Понеділка та Поливального Вівторка. Це було продовження свята у таборі в його натуральному плані чи формі. Легіні-циганчуки бігали за дівочими віганусами і геть обливали святошне вбрання, що його три дні потому просушували. Відданиці віддавали легіням тим же дня наступного, у вівторок. Або — відразу. Тут уже не було з часом такого чіткого поділу, грані свята стиралися. Добре, коли тільки горня води досягало дівку, гірше — коли ціле відро.

Хлопці з калапів струшували воду.

Діти гралися крашанками. Радості не було межі. Та й воно зрозуміло для християн-ромів, це свято Воскресіння, зрештою, свято весни-яри, яке мало своє коріння у давніх звичаях ромів.

Свято вирувало тиждень, заходило до скромних осель ужгородських ромів, аби там обернутися радістю, веселощами, весіллями, народженням дітей, щоб злитися з музикою, співом, танцями.

У такий пасхальний тиждень Мочарь виглядала суцільним акордом музики, коли мелодії спліталися, а в небі над Ужгородом акумулювалося громовим відлунням гуляння, народного гуляння.

Грали не вгавали і Кароліс, і Гумі, і Пайціс, і Дондус, і Наці, і Бовджіс, син Янинду... Празник мав бути празником.

КОЛИ ЗЕМЛІ В БОГА НЕ ЛИШИЛОСЯ...

Життя табору по святах увійшло до свого звичного русла. Діти чекали осені, коли мала добудуватися їхня школа. Це стане потому другим величезним празником для всіх ромів Ужгорода. Це буде потому, а поки що Яничку зобрав круг себе діток, які зі смертю Аннушки, раптом стали сахатися Чорного Цигана, не відповідали на його фіглі-міглі, хилили, загинали голови та й ішли своєю дорогою. Це якесь недобре передчуття, бо діти і довірливіші, і чутливіші.

Дорослі, правда, рубали в карти, як нічого не сталося — і нуль уваги на Сано. Помовчазнішав і він. Цю переміну також помічено.

Казали:

— Вовк у хащі здох: Сано ачей до розуму прийшов.

Чорний Циган посумирнішав, може, вгамувався у злості, недобродіянні, видячи, як брати Яничку завоювали увагу табору своїми добрими справами. А може, така переміна перед бурею?

Навіть картяш Хіню висловився про Чорного Цигана зле, хоч той любив зі Сано різати в карти до ранку. Охолов і Хіню. А це вже щось.

Діти обступили Яничку, підійшли інші, ачей весь табір. Така днина, що притримала дітлахів біля осель у таборі. Яничку менших посадовив попереду, аби добре його виділи і чули, щоб старшенькі не застеляли його від них своїми головами, точніше буйними чупринами.

Мов гусята молоді, діти повитягували шиї, чекаючи, що їм оповість Яничку, налаштувалися слухати довго і уважно, на диво.

— Це треба знати вшитким, і розповідати, коли підете в школу. А скоро підете. Літо промине швидко. А в школі треба буде вчитися. Чому і нащо, зараз порозумієте. Без школи скоро життя не буде. І легше буде тому, котрий стане ошколоватися. Хліб не росте на дереві, а ковбаса не висить на плотах, на кілю.

Діти мовчки слухали і розуміли, хто як міг. Зручно повсідалися.

— Я розповім ниськи найдавнішу нашу легенду, казку. Найдавнішу, яку лише знають цигани, коли вони порозуміли, що суть окремим народом, таким же, як і другі народи світу. А було так, що Бог зобрав від кожного народа Землі по єдному чоловікові, аби поділити сушу і воду, і надра межі ушиткими по-чесному.

Усі зійшлися, стали в чергу, а Бог ділить. Сись народ буде жити туйки, а онтой — тамки. Бог ділив довго і точно, бо кождий нарід мав

знати своє місто, де його земля. Наш чоловік, ром, слухав, слухав та й заснув, думаючи, що до нього черга дійде не скоро. Або не так сталося.

Раз чує над собов:

Янчу, а тобі землю не треба? Ани море? Ани нич?

Циганин скоро протимурався та й каже:

— Боже великий, справедливий Боже, як не треба?! Тать, чекаю.

— Ніт, не чекаш, а спиш, — уточнив Бог, пофіглювавши незвично до рома.

— Але дайте мені, Боже, мою землю.

— Я вже все роздав, — розвів руками Бог.

А як мені жити? — турбується ром.

— Живи, як знаєш. Менше спи.

Але Бог пошкодував рома і каже:

— Но добре, я дам тобі розум. Якщо будеш розумний, то виживеш.

Як будеш користувати розум, так і будеш матися.

Ром радий, що хоч розум дістав, якщо землі не вистачило.

Гейзуко та Міші аж роти розтулили, слухаючи Яничку. Й інші діти мов прокинулися зі спанку, слухаючи оповідь старшого, усміхнулися один до одного. Від сьогодні вони знають, що хоч роми землі своєї не мають, та мають розум...

Діти чули вже казку, що циганин мудрий і жида перехитрить. Але такої казки, як нині, вони ще не чули.

— Розум дужий, як буйвол, — завершив свою оповідь Яничку. Гуляйте, діточки, влітку, а восени підете ошколоватися. Школа будується, як видите, коло табору, два кроки від табору. І пан учитель буде вам, як отець. Його будете слухати. А наразі гуляйте.

Ще будемо мати і свій театр. Учитель Гегедуш потроху уже підбирає артистів.

Одинадцята глава

ЧОРНА БУКВА – НЕ ВОРОНА

Всі пори року для ромських дітей — мов літо. Незчулися вони, як промайнуло це літо, без особливих проблем з часом і простором.

Бирів сказав батькам на майдані:

— Скоро будемо мати свою школу. Треба переписати дітей. Дамо їх учитися. Бо неграмотний серед учених, як ворона серед бузьків. Мусиме учити дітей. То лише для сліпого — що день, що ніч, то все одно.

А так і дітвак-ром вчений чи не вчений читати й писати. Щоб не був сліпим.

Але то й справді так, що ромські дітки хотять ходити до школи, тільки не звиклі до цього, хотять вчитися писати й читати. І діставати оцінки хороші хотять. Тоді, про якій час тут оповідається, найкращою оцінкою була одиниця, а далі — двійка. А трійка трійкою — і с'як, і так.

Гайла нараз дав правду міській управі, коли вона захотіла побудувати спеціальну школу для ромських дітей і вчити їх тут співати, танцювати насамперед. Власне, з того зачинати кожен навчальний день. І половину занять музикувати, велику увагу дати на фізкультуру.

А ось і свято відкриття школи. Роми святкувати — вміють. Але щоб відкривати школу — вперше. Цього святкування ще треба навчитися й дорослим, і дітям.

Президент Масарик розпорядився аби спеціально збудувати школу в Ужгороді для ромів. Аби так, як у цивілізованих людей. Може, будова сама має бути трохи менша, оскільки ромських дітей менше, але щоб там було все, як у нормальній школі. Якщо ж ромські діти з усіх родин справно будуть відвідувати школу, бо уряд знає, що в ромських родин народжується багато дітей, що родини ці багатодітні, — ось лише б організували своїх дітей до школи, — то можна буде згодом надбудувати поверх-шток або продовжити квадрат при основі до прямокутника, — це передбачено проектом.

Поки що шкільне приміщення чудове, має одну класну кімнату, умивальну кімнату і спеціальну кімнатку, де житиме вчитель. Цей будиночок на вулиці виділявся з-поміж інших. Вкритий етернітом, акуратно виштукатурений. Нові столи, нові лавиці. Нова табла. Президент Масарик не шкодував грошей на освіту у своїй державі. Це було в його концепції. Чим освіченіший громадянин, тим міцніша, могутніша держава перед світом, серед інших держав навіть у центрі Європи. Європа саме тоді й розбудовувала свою освіту. Мов — пізній Ренесанс.

До речі, на ромську школу в Ужгороді Президент Масарик дав і свої власні гроші. Його прикладу послідували і деякі вищі чиновники з Праги та Ужгорода. Добре!

Ромські дітки раді, як на Великдень, як на Різдво. Це празник. Вони одягнулися в найліпше, що мали. А перед тим на Мочарь завезли одяг для дітей від богодільної організації "Школьная помощь". Ромські дітки хотять вчитися. Хотять мати — свої книжку, зошит, таблицю і грифлик. Але вони, не звиклі до такої дисципліни, хотять і гасати по ліску, по луку, хотять купатися, бавитися у свої ігри. Вони хочуть

у прилеглому ліску шукати гриби або дивитися, як Ферко ловить рибу в Циганці. А водночас і мусай бути в школі.

Але матері справно зазивали дітей з лісу, аби збиралися до школи, бо порядок є порядок, цього вимагав закон і бирів.

Матері лякали дітей Хащовиком — дідищом, який живе у лісі і пожирає неслухняних дітей. Може водити їх лісом, як свого часу поводив навіть Чорного Цигана, щоб заблукати і не дати знайти виходу. На три дні цього лякала було досить. Далі дітки звикли або й не вірили в це, бо ніхто того Лісовика-Хащовика не видів, відколи на Мочарі живуть роми.

Сьогодні на святі відкриття школи кожний ромський хлопчак і кожна ромська дівчинка з букетиком польових квітів. Святошно одягнуті, з тайстринками з домотканого полотна через плече.

Першого дня навчилися впізнавати свого Президента Масарика і вчителя Ладислава Гегедуша — молодого приємного чоловіка, напіврома, який знає і по-циганському, і по-чеському, і по-русинському. Він назначений вчителювати тут. Першокласний скрипаль, вміє читати ноти. Сьогодні він також святошно одягнутий, сірий костюм, біла сорочка і метелик зі широкими крильми. Він від сьогодні є прикладом охайності. Вчитиме ромських діток і співати, і грати на деяких інструментах, і танцювати, і навіть читати та писати. Він уміє все.

А ось і перший урок розпочався, дорослим неохота було розходитися. Але на урок мають право теперки зайти лише дітки. А батьки, може, десь потому. Бо ж і їм треба вчитися. Бо вчитися — ніколи не пізно. Була б тільки охота.

Збуджений табір на Мочарі гудів про школу цілу осінь. На вулиці біля школи, як на подвір'ї школи, держався порядок. Чистенько було, як ніколи, і в самому таборі. Бирів зробився, як ніколи строгим, і це добре, бо він перша людина в таборі, до якої ідуть не лише порадитися, а й розсудитися, коли виникає сварка чи якась проблема mezi самими ромами.

Відкриття школи буде в пам'яті не одного покоління ужгородських ромів. І не один ром затямить собі розумне обличчя Президента Масарика, який у далекій Празі пам'ятав про ужгородських ромів, був певен, що їм треба вчитися музики і ремесел. Це він потому для гуцулів у Ясіне відкрив різьбярську школу. Він цікавився вишивкою народною, церковним життям у своїй країні. Він усіх людей вважав рівними перед Богом і законом.

Чорна буква, справді, — не ворона. Треба вчитися читати, писати вшитким громадянам Ческословенска. Підкарпаття в тому числі.

Учитель підбирав для театру також дорослих хлопців і дівчат. Навіть Верону Гайланю запросив грати на сцені, і бирів дав згоду на це, бо Верона була красивою жінкою і файно вмiла говорити. З "артистами" учитель працював окремо. Впала йому в око і Пола — дочка Андрія — дівчина гарна і шиковна.

Дванадцята глава

МАРЧА І ЖАНДАР

Бирів видивив жандарів здалеку. Звичне діло: навідувалися, аби переконатися, що в таборі порядок, або підкрутити порядок, або довідатися, чи хтось із табору не причетний до тої чи іншої крадіжки в місті. Гайла — чоловік спокійний, врівноважений, розсудливий, справедливий. Мусив таким бути, якщо бирів, бо ж він — завжди видимий і невидимий приклад для інших ромів, як і його дружна чи діти. Він любив казати:

— Слово легше перевернути, ніж циганський віз, але тогди біди буде більше. Бо віз легко поставити на чотири колеса знову.

Раз бирів і Яничку вщипнув словом:

— Украв коня, та хоч карбач купи.

Бирів любив говорити з людьми вечорами. Він сидів з ними біля ватри:

— Вода д'горі не тече... Де кривда панує, там правда сумує.

Він повчав циган-заробітчан, які мали щоденний дрібний зарібок у того чи іншого газди в місті: наприклад, рубали дрова чи скопували город, городець або чистили комино... Він казав їм: "Яка робота, такий і зарібок". Він повчав їх робити чесно і тоді їх покличуть знову і знову. І хоч у цигана кишня дірява, та чесна робота йому, як рідна сестра. І то не вихід: "Де дають, там бери, а де б'ють, там тікай". Він поставив у приклад Яничку, який за кілька днів зумів так розрекламувати жидову коломасть, що той продав цілу бочку, не виходячи з крамнички. Або Петю, що заснував кузню.

Сьогодні, здається, жандари прийшли просто так. Такого спору, аби бирів не бировав вирішити, не було, але поява жандарів стимулювала спокій, порядок. Качка саме фіглював з дітьми, і діти любили бігати за веселим безтурботним Качкою, який навіть Чорному Цигану дозволяв собі закинути ущипливе словечко, най і здалеку, щоб не дістати по потилиці. Жандарі Гейзо і Шандор повагом, гордо, як люди значущі, ступали

вимощеною доріжкою, аби не закаляти свої висвітлені чіжми. Косили очима вліворуч, вправоруч, аби помітити, чи прибраний табір. Гейзо крутив у руці якоюсь паличкою, він сьогодні просто підсобив Шандору, прийшов з ним у табір, бо той хотів видіти Марчу.

Шандору любилася Марча, не приховувала Марча, що і їй любився Шандор, айбо чи випадає циганці виходити заміж за мадяра і навпаки, чи дозволить родина жандаря, аби женився на циганці, — се мимоволі думалося, бо інше на виду:

— Який браслет на руці і без дзеркала видко, — фіглює Гейзо до Шандора.

Сестрине серце кипить, як горщик, а братове, як казан: Качка спостерігав не раз, як Шандор з'їдав очима Марчу. Один раз він їй дорікнув:

— Затям, Марчо: перший місяць — медовий, другий — масляний, а третій — смоляний... — це він про можливий шлюб із Шандором.

Може, то була любов з першого погляду, може, з третього. Табір гудів про Марчу і жандарма. Хто з насмішкою про це висловлювався, хто з тривогою, хто дуже меркантильно: мовляв, буде свій чоловік у циган біля уряду... Кому як пасувало, так говорив.

Яничку про це думав також і боявся, аби його сестра все життя не була рабинею в мадярській родині, якби та навіть її прийняла.

Інші молоді циганки також залицялися до жандарів. Цією хитринкою досягали свого: жандарі чортом не дивилися й на того Чорного Цигана, на Сано, що не раз псував стосунки таборян і жандарів чи урядників. Тоді втікав у ліс і відсиджувався там, як вовк. А до Марчі залицявся зумисне, навіть активізував залицяння, аби дратувати Шандора.

— Щось би дівчата заспівали, затанцювали, — спонукав Гейзо перший гурт, мимо якого проходили.

Марчу довго не треба було просити. Вона жартома пустилася в танок, сама собі наспівуючи.

Хмуρο на се дійство дивився Сано, який вийшов зі своєї халабуди, схрестив руки на грудях і спокійно спостерігав: видко, нічого цими днями не натворив і не боявся візиту порядників.

Марча викручувалася перед жандарями, мовби заманювала їх до іншого гурту, де стояли усміхнені молоді ромки. Вона припрошувала їх до танку, але ті не зважали на помах Марчиної руки, може, боялися Сано, може, були не в настрої наразі розважатися після вчорашньої такої ж роботи.

Помаленьку весь табір вийшов подивитися на Марчу, наче б її ніколи не бачив. Старші циганки перешіптувалися. Стояв звіддалік і

бирів Гайла... Десь онде і Петю, і Качка. Милуються сестрою, що мов дозріла ягода, ось-ось має комусь попасти в рот: гам! — і немає.

Дивовижні кола виробляла в танці Марча, жестикулюючи руками, мов лебединими крилами. Ось хоче злетіти, а ось наче присідає до землі, до мурігу.

Табір погомонів з день-два про цей випадок. Скільки ротів, стільки слів. Скільки слів, стільки й думок. Але язик добрий, мудрий, коли мовчить. Це особливо треба знати, коли зацікавлений щось учути Чорний Циган та аби не було проблем. Правда, то такий, що і святого Петра підкупив би, аби вивідати те, що йому би й не слід знати.

Розмови про любов Марчі і жандарма займали табір, велися мовчки, мав тут свою думку і бирів, але вміщуватися в ці справи не хотів.

— Кайдани, можуть бути й золоті, айбо они вшитко єдно кайдани, — така була загадкова думка Гайли, та легко її розгадати.

Тринадцята глава

САНО І МАРЧА

Якщо відверто і чесно, Сано приревнував Марчу до жандаря Шандора. Він приревнував би її до будь-кого, навіть до свого друга.

Качка до Сано:

— Риба ще у воді, а її вже на кілька шматків поділили.

І до сестри:

— Лотос у болоті росте. — І жартуючи: Держи язик на припоні, а Марчу коло себе. І ще: корові свої роги не тяжко носити, а твоєму чоловікові роги буде тяжко носити.

Марча не сердилася на Качку, але й відповіла йому по-дорослому і серйозно:

— Гріх солодкий, та ганьба страшна.

Сано тим часом внутрішньо лютував. Лютився, як змії. І не знав, що чинити. Чи піде за нього Марча, якщо поговорить з нею, певен не був. Марча горда. Якщо ж відмовить, весь табір засміє. У жилах Сано грала гаряча циганська кров.

Очевидно, ліпше заговорити б із Марчиним братом — Яничку. Але він десь поїхав на зарібки. Чи не на Верховину з кошарками? Бо він їй за вітця зараз.

Ще давніше зі Сано намагався поговорити бирів, аби поведив себе стриманіше, але той відрубав:

— Я і до твоєї жони доберуся, кидь захочу.

Пригрозити жандарями бирів не відважився, це лише б зайве дратувало і так неврівноваженого Чорного Цигана, до якого вже приставала кличка Кало Ром.

— Ти мені світ затулила, — відважився Сано сказати Марчі.

— А ти собі розтули, — зострила Марча. — Та любов — не чоколада, небоже, аби її розломити та з'їсти.

— Єднов руков у долоню не плещут, — не здався Сано.

— А що-сь так дивив, коли танцювала-м?!

— Дивив-им, як малфа під карбачом танцює.

— Я виділа єдну малфу чорну, що стояла коло своєї халабуди та хмуρο позиркувала звисока.

— Я їй про небо, а она про землю, — вдавав, що не розуміє, Сано, а лють роздирала йому груди і шматувала серце.

Та вони ще якусь часину стояли, перекидуючись дотепами, розмовляючи мовчки, ачеї лише очима, та не розуміючи один одного зумисне чи насправді.

Що доля судила Марчі, не знати. Кого судила — Шандора чи Сано — також невість.

Минуло ще кілька днів з того мовчазного напруження, що виникало в таборі з появою жандарів, до яких таки звикли. Жандарі не чіплялися до ромів, коли роми не мали проблеми з кимось у місті. Це мирне співжиття влаштовувало обидві сторони.

Чотирнадцята глава

ЯНИЧКУ ВЕРНУВСЯ ІЗ ЗАРІБКУ

Де він їздив з возом та середульшим братом Петю, мабуть, не знав і Качка. Бо якби знав Качка, та проговорився би. А гешефт любить такий принцип: губи, зуби — замок...

Яничку зустрічали в таборі першими діти, звичайно, бо кожен із зарібку знав, що треба прикупити цукерок, аби хоч стільки радості в цих дітей та якусь одежину привезти, бодай поношену, бо іноді доводилося товар і вимінювати. У багатших селах давали одежу від своїх дітей. А одежа для дітей — то більше радість для батьків, ніж самих дітей, які розуміють лише мову цукерок та кексиків або якоїсь лакімки. Діти є діти. Вони обступали віз Яничку, не даючи випрягти бодай Чіноша, який уже хотів свободи по довгій дорозі. Але яку свободу

Чіношу дасть Яничку, — він його спутає і так пустить пастися. Але то вже хоч трохи зі свободи, коли свобідний рот від вудила і можна пощипати травичку, де Чінош знає кожну купину, бо газда далеко не відпустить.

Наче з Америки явився Яничку. Бо й нову клібаню одягнув. І діти були винагороджені цукерками. Приступилися й старші, більше жінки, бо чоловіки десь віялися по Ужгороду в заробітках, а газдині трималися порога. Удень спить лише лінивий. А у таборі лінивих немає.

Увечері Яничку пригостить весь табір: він у брезенті привіз зарізане теля. Хоч сторож і не спить, та циганин вибере мить, коли вкрати. Це теля відбилося було від стада десь іще перед Волівцем, і ані матері не було видко та чути, ані газди. Отож у такому разі — теля є циганським: новий газда тут як тут.

Сура встигла вповісти чоловікові:

— Не зв'язуйся лише зі Сано. Він пристає до Марчі.

Це Яничку й казати не треба. В його вухах і досі стоїть давній докір Сано: “Ти прийшов мене повчати? Ти мене хочеш учити, як маю жити? Я тя просив?!”

Це вже дійшло б до бійки, якби Яничку не відступив, знаючи бетярський норів Чорного Цигана.

Але в повітрі конфлікт носився. Він дозрівав, як дозріває червине яблуко, аби впасти з гілки. Не знати — коли, але сьогодні, завтра, післязавтра він розразиться, напруга розрядиться, вибух мусить статися. Коли він станеться і що принесе табору, — і сам бирів Гайла не знає і знати не може, бо події часом розвиваються непередбаченим ходом, і не вирахуєш, в якому напрямку буде розвиватися конфлікт. А чи, може, пригасне, аби зникнути чи виринути пізніше.

Щось і небо затягнулося темною хмарою, мовби віщуючи грозу.

П'ятнадцята глава

ЧОРНОГО ЦИГАНА УБИТО

Хто убив? Як? Це малоімовірно, якби хто не бачив. Але все сталося на очах табору.

— В одних піхвах двом кинджалам не вміститься. Це факт. Так і тут, — зрезюмував бирів.

— Залізо залізом рубають.

— Кара йде за злочиним, злочин не втече від карі...

Власне, як сталася смертельна бійка, то лише Господь-Бог видів. Сано пішов до Яничку, напевно, зазвідати про Марчу. Що йому сказав Яничку, ніхто не чув. Дехто видів, що вони стояли один супроти одного, як стоять мужики, щось говорили. Яничку, розмовляючи, як завжди, жестикулював.

Потому Сано побіг на поле, де роми місили вальки. Став чіплятися до Марчі, відтягувати від гурту...

Туди побіг і Яничку в передчутті недоброго.

Став боронити Марчу: сестра ж...

Раз лише — ні трісло, ні впало — Сано схопив Яничку “хреста”. Але що було хапати Яничку такому велету, він його скришив і поверг на землю, і схилився додушувати.

Качка увидів це здалеку і став бігти на поміч братові. Та що він допоможе? Як стане супроти Чорного Цигана? Уже не біг, а кроки його здавалися скорше стрибками.

— Пішов комар на слона, — хтось прокоментував біг Качки.

Раптом в руках Качки опинилася мотика. Де вона трафилася на дорозі?

Качка замахнувся мотикою і вдарив по голові Сано.

Йойкнула Сура, спершу подумавши, що Качка промахнувся і вдарив брата.

Айбо зайойкав не своїм голосом Сано. З голови заціюпоніла кров.

Світ перед очима Сано перевернувся догори ногами і став крутитися.

Сано намагався підвестися, став на коліна, але не зміг.

Таки встав і побіг за Качкою...

Яничку схопив аршів і побіг за Сано.

Наздогнав і вдарив по голові лицевим боком аршова.

Той звалився, як сніп, перед Яничку.

Чорне волосся перефарбувалося в червоне.

Розколося небо.

Загриміло, заблискало, пішов дощ.

Сано лежав. Але стогнав, як недобитий звір. Ніхто не чув такого реву у таборі, відколи табір табором на Мочарі. Сано ревав від несамовитого болю. Але рев той щосекунди слабшав, і вже Сано не ревав, а скавулів, щось невиразне бурмотів.

Яничку і Качка стояли над Сано.

Біг навперейми бирів Гайла.

Сано замовк. Навіки?

Хтось коментував:

- Ню, буде спокій на Мочарі.
- Коли слон у ямі, то його і жаба копкає.
- Чужа смерть не страшна. Кожен буде мати свою.
- Не клади нікого передчасно в яму.
- Золотого ножа у груди не втикають.
- Де страх, там невдача, де віра, там перемога.

Ще про Качку? Або ще:

- Доблесний воїн іде битися, а не співати собі славу.

Знепритомнілого Сано забрали в лікарню.

Тиждень він не приходив до свідомості.

Хтось сказав:

- Лиш би не вмер, бо засудять братів.

Інший:

- Ліпше би вмер, бо інакше всіх переб'є.

Табір гудів. Табір не втихомирювався.

Коли відшумів дощик по великих гримотах і блискотах, стало раптом тихо-тихо. І мирно. Аж лагідно. Ніби перед новою грозою. Але на грозу не вказувало.

Табір гудів денно. Табір гудів нічно. Коли гудів удень, забувався стишити гул увечері та вночі, зате гудів цілу ніч, щоб знову продовжити гудіння удень, і так неперервно. Аж забував табір уранці довго поспати, як би іноді звично після гульок.

Сано в лікарні помер.

Бирів тривожно очікував жандарів.

Та що чекати? Мертвого треба ховати.

Жандарі прийшли, зрештою, порівняно швидко. Гейзові слова до бирова, щоб ніхто не чув:

- Буде менше роботи і нам, і вам.

Може, і так. Може, й не так. Але сказано було так.

Братів заарештували.

Завтра похорони Чорного Цигана?

Відбувся згодом суд, який виправдав братів Яничку та Качку. Бо стало відомо у процесі слідства, що Сано в деяких селах убивав дівчат, перед тим знасилювавши.

Кривавий слід довгий.

Братів випустили просто зі судової зали.

ТАБІР ХОВАЄ ЧОРНОГО ЦИГАНА

І знову у короткому часі циганський похорон. Табір ховає Чорного Цигана. Лише як його ховати? Гайла боровся думками сам із собою: поховати, як пса? Бо пса прячуть як пса, а не як чоловіка. Всяко думав бирів. Айбо громада підказувала: що вже і як було, то відгуло. А Сано — людина. Треба поховати, як людину. А вже люди і самі забудуть його, якщо судилося забути. Може, ліпше забути його злі діла, а пам'ятати лише добрі? Чи були добрі діла в Чорного Цигана? Коли людина вмере, то інакшою видиться з цього світа на тому.

Чорний Циган не вмщався у труні, хоч для нього тесали спеціальну. Може, точніше буде сказати, що ледве вмщався. Сусід табору, Лоцій-столяр, уже хотів майструвати спеціальну труну.

Тут і музиканти, всі в чорному, гейби зібралися грати на концерті. Та ліпше би грали на концерті, ніж на похоронах. Хоч і Кало Ром, хоч і Сано.

І полилася звична журлива меодія, бо ще не забувся похорон Аннушки, ще він стояв перед очима.

Чорного Цигана виносять з табору на Мочарі, і процесія прямує до кладовища, що поруч, тут ось, неподалік Мочарі, на бережку під лісом.

Сано несуть у вічну дорогу. Де він оселиться зараз — у Царстві Небесному чи Пеклі Вічному? Се відомо лише Богові. Це в Його волі та в Його силі.

Положили труну над ямою, перекинувши через неї ношілниці. При труні треба говорити про чоловіка або добре, або нич. Говорити має першим бирів. Гайла щось таке говорив, що Сано боронив пораз табір від злих чиновників або ловеласів, це мають дякувати жінки і дівчата. Сано ревнував жінок з табору до чужих і боронив їх наразі у корчмах, на базарі, просто на вулиці. Він врятував тонучих дітей. Щось було добре і з цього злого чорного рома. Щось було добре.

Траурна мелодія відлунювала в ліску. Лише лісок і поглинав мелодію скрипки, бо відлунювати любив лише щось грімке, надто голосне. Скрипки плакали за Сано. Схлипували старі циганки. На похороні, правда, не було ні Качки, ні Яничку. Може, тому, що вони стали винуватцями убивства. Але хіба не Сано схопив Яничку "хреста"? Схопив, як дівка, і поверг на землю. Чи винен Качка? Зрештою, він не хотів убити. Попав би під руку дрючок, вдарив би дрючком. Лише чи було б йому

життя на Мочарі після цього? Чи знову треба би запрягати коней і йти світ за очі.

Чорний Циган додав жури не одній ромській родині. Не один сивий волосок появився в ромської матері, коли Сано збезчестив доньку, порушував звичай і порядок у таборі, грубив.

Але Чорний Циган у вічній дорозі і на черзі до Бога, куди він визначить його дати тепер уже.

Промовляв ще хтось. Потому закрили труну. Опустили.

І кожен вкинув грудочку, як зазвичай.

І плакали скрипки. Вони плачуть за кожним ромом. Бо їх просять плакати ті віртуози-музиканти, чиїми вони є. Скрипки слухають своїх талановитих газд. І грають, де треба, де їм скажуть грати.

Скрипки плакали за Сано. Це така людина, про яку будуть довго споминати на Мочарі і в Ужгороді. Бо така її доля — робити зло і робити добро. Як чорне і біле. Одне без одного не може жити. Просто одне без одного не існує.

Я, не ром, почую ці легенди через сто років. Хто б подумав?!

Сімнадцята глава

ЖИТТЯ ТЕЧЕ ЯК ЖИТТЯ...

Життя продовжується. Поховали й Чорного Цигана, й Аннушку, а перед ними ще кількох старших ромів, про це не так говорилося, бо воно природньо, що одні відходять, а інші народжуються. То лише ці дві смерті були надто несподівані, нелогічні. Та чи бувають смерті логічними? За кожною людиною шкода, аж би їй і сто років.

Чорний Циган був людиною крутою, впертою. Справді жити міг до ста років. Але в деякі моменти жив, як пес, то якимось гупо, по-собачому й помер, намагаючись вказати силу над слабшим, диктуючи тому свою волю, свої принципи. Яничку, Качка мусили берегти сестру, інакше Сано згвалтував би її, бо для нього закон не писаний. Тому в його поведінці було багато недоброго, нелюдського, такого, що кидало тінь і на його добрі справи, на його, якщо так можна висловитися, дивацтво, це нерідко шкодило репутації всього табору на Мочарі. Часом той табір оберігала тінь Чорного Цигана. Тому люди й поділилися в таборі, на два табори: одні засуджували Сано, інші виправдовували його вчинки.

Як поховали Чорного Цигана, у таборі на якийсь час стало тихіше, спокійніше. Якщо щось і вирувало, то скорше виявлялося внутрішньо.

Звично кошикарі плели кошики, зокрема й Ціца, пекар затоплював піч, щоб випекти хліб, коваль кував комусь ворота або хрест на могилу, дротар латав горнець, Марія-ворожка займалася своїм ремеслом. Хіню різав у карти, це його щоденна тяжка робота. Гралися в прятанки десь під ліском ромські діти. Лічилку вони позичили в русинів, де поєднувалися елементи слов'янські і єврейські. Еден-беден, чук і бей, авел-павел, дуні бей, илькуш-пилькуш, пімпа-луц, ай-вай, — вон! Циганчата в кінці додали своє “джа!”, що й означає по-русинському: “вон!”, тобто — вилітай.

Жмурив маленький Йотю. Всі розлетілися миттю хто куди. Знайти їх, мов вітра в полі...

Життя в таборі на Мочарі текло як текло. А текло воно звичним темпом і звичним ділом-заняттям для ромів Ужгорода. І навіть два циганські когути, з яких зараз вивариться поливка, поки що з'ясовували, хто сильніший, чи кому належить ота попелюшка, чия вона, кому віддає перевагу, — зараз і з'ясують два непримиренні кавалери.

Фіглі фіглями, а когути билися поправді, до крові. Ось уже в одного і гребінець повис, але вони б'ються до переможного кінця. Такі неписані правила у когутів. Такі і в людей дуже часто трапляються.

Хтось переможе й сьогодні.

Вісімнадцята глава

ВЕСІЛЛЯ ВЕСЕЛИЛОСЯ ПО-ЦИГАНСЬКОМУ

Свальбу Пола — дочки Андрія — з учителем Гегедушом планували відіграти скромно, швидко, навіть без тих поетичних сватанок, коли сватачі від молодого запитують батьків відданиці, чи є в них навідпродаж красна дівиця-куниця, бо вони, мовляв, мають красного ловця-молодця, який би ту куницю купив чи зловив.

Пола була вже вагітна...

Зараз зі скромних хиж зносили до центру табору столи, лавиці. Розкладали посуд на столи. А десь щось варилося, шкварчало чи пеклося. Варили поливку, пацали, кипіли голубці, що подадуться на кінець гостини. Ну, а головне в циганському весіллі не їство і навіть не паленка, а музика, спів, танець.

Ряхтіли танцівниці особливо у нових віганусах.

Музиканти чергували різні мелодії. Мадярчуки просили чардаш.

А ось і жартівлива мелодія при зборі дарів для молодих. Чи винагороджування слухняних і талановитих весільних музикантів. Для своєї ж грають. І наспівують. Головний музика підвісив до скрипки шапку на резинці, і вона вимахувалася в такт зі скрипкою, а сама скрипка керувала рухами тіла скрипаля Пайці. Але ось що наспівувалося:

А тко сидит за столом,
Най дарує за шором.
На тарілі щербина.
Ой уперед родина.
На тарелі цокоче.
Най дарує, тко хоче.
Тко іще не даровав,
Ачей би ся здогадав.
На тарелі ложечки.
Най дарують дружечки.
А староста-циганин
Пенг у жеб кладе єдин.
Ой старосто, не фіглой,
В жебы пенгы не пакуй.

Має бути танець молодих.

Але зараз же потиху веде хтось Марчу поза табір? Може, жандар?

Табір очима і серцем, власне, серцями і многима очима попрощається з Марчою. Ачей, не навіки. Не загордиться. Ачей, буде навідувати братів, подружок, цимборовок. Але хто її веде? У напівтемряві не видко.

І, як завжди, десь плівся коментар того, що діялося на очах:

— Я би не дав циганку за мадаря.

— Се не наше діло. Є в неї старший брат і має розум. Най робит по своєму розуму.

— Она вже не циганка зі сиї мінуги, кидь так. Она стане мадярков.

— А мадярка — не людина?! — хтось озвався з темнішого кутка.

— Не заборонено любитися цигану з мадярков, я впізнаю голос Калманіса, — так, як ся любить циганка з мадяром.

— Із жандарем чи з мадяром?

— А то не вшитко єдно?!

— Будемо мати свого чоловіка серед жандарів.

— Най Бог судить довге життя та діточок повну хижу.

- Циганка мадяру народить не єдного. Бо она не знає родити єдного.
- Йой-йой, коби мадяр встигав годувати, коби бирував.
- Відки берете, що Марчу краде мадяр?
- А кидь Марчу украде інший?

Яничку здогадувався про все. Сестра через мінуто, звичайно, не стане жоною жандаря в Ужгороді, хоч десь колись його глядали жандарі. Доля випадку? Чи випадок диктує долю? А може, жандарі вже давно забули, що такий був, раді, що від'їхав, а лише він тут іще пам'ятає про них.

Був — і вітер за ним задув.

Але вітер задуває лише свічку. А Яничку — людина. Він не загубився.

Весілля веселилося далі. Повторили музиканти початковий акорд танцю молодих.

Пола і Олодар пустилися в танець.

Шандор самотньо стоїть на плацу.

Де Марча? Куди ділася Марча, ніхто не видів.

Мабуть, утєкла зі сином Густія Ліни.

А весілля ішло своїм порядком.

Зав'язувалися нові знайомства. І хто знає, чи табір завтра-післязавтра не гулятиме нове весілля. Марчу повів свій. Хоч тут не має правил чи обмежень.

А жандарю Марчі не видіти, як своєї потилиці.

Роми люблять веселитися. Отож весілля — то величезна нагода не лише ситно поїсти, поспілкуватися, попланувати своє життя бодай на короткий час уперед. Весілля — це насамперед наспіватися, натанцюватися. Щоб аж захрипнути. Щоб аж упасти з ніг. Як часто падала відданиця Марча, але завтра знову треба було ставати на ноги, якщо зав'яжеться на цьому весіллі сімейна нитка когось із кимось. І знову буде гулятися досхочу. Музикантам день-два для спочивку досить. А далі — до своєї роботи. Час не чекає.

Нині весілля дограється без Марчі.

Най собі жандар глядає пару, як когут, на своєму смітнику.

На Мочарі для жандаря пари не має. Марно надіявся.

Таку фіглю втяла Марча, втікши зі сином Густія Ліни...

БІЛІ ПЛАДИОЛУСИ ВІД ПРЕЗИДЕНТА МАСАРИКА, ЯКИЙ ВІТАЄ РОМСЬКУ АКТРИСУ В УЖГОРОДІ

Осінь — це не лише час весіль, а й театру.

Те, що Президент Масарик відвідає ромський театр в Ужгороді, зналося давно. До цього ретельно готувався весь табір на Шахті, на Мочарі, не зважаючи на всі трагічні події, що розвивалися тут своїм порядком. Той день, коли, мав прибути до Ужгорода Масарик, став святом для всіх городян, а для ромів особливо, адже Президент передбачав відвідати їхній театр, що тоді знаходився у приміщенні, розташованому у дворі руської реальної гімназії.

Провідна актриса театру Верунка Лацко, Гайляня, як примадонна хвилювалася, очевидно, найбільше. Їй належало, можливо, розмовляти з Президентом. Якими словами вона його вітатиме? Чи не зіб'ється? Хоч і актриса, не першинка говорити, власне, говорити чи виступати, — це її робота, — але ж... перед Президентом.

Увесь циганський табір супроводжував Верунку зі Шахти до центру, до театру. Лиця сяли радістю, гордістю. Свій театр — то не фігля. І кожен ром, як малий, так і дорослий, був небуденно підтягнутим. Тим паче музиканти. Вони — наче не ужгородці, наче пражани. Хто в костюмі, хто лише в білій сорочці, але кожен при галстуку, при метелику чи хустині, чи стрічці, що була пов'язана замість краватки. Циганки у святошному вбранні ряхтіли віганусами, роклями, цохами, як вони по-своєму називають свити, шарафани, широкі юбки...

А в самому театрі — ачей бджола не знайшла би де присісти. Зала набита: як то кажуть, битком. Тут весь табір і навіть роми зі сусідніх сіл і містечок — Перечина, Мукачова, Середнього, Березного... Може, ромів набилося більше, якби зала була гумовою і розтягувалася б хоча на метр-два-три, ні, — на метрів десять-двадцять ще.

Президент Масарик якимось непомітно увійшов до зали з крайовим губернатором і двома-трьома своїми помічниками чи супровідниками.

Ромські хлопці мовби вишикувалися і Президент пішов тим вузьким живим коридорчиком, який утворився, пішов сісти на своє передбачуване місце в третьому ряду. Хтось хотів йому уступити місце в першому, хтось у п'ятому, але Масарик сів туди, де заздалегідь резервовано для нього.

Президент довго не сідав, не міг сісти, бо зала гуділа, мов бджолиний рій, підняттям рук вітала його і глава республіки вітав своїх громадян-ромів також, кланявся на всі боки.

Як Верунка того вечора грала! Можливо, більше ніколи в житті вона так натхненно і легко не співала, не танцювала, не говорила, як тепер — перед Президентом. Він уважно спостерігав за грою ромських аматорів і професіоналів своєї сцени, вирізняючи при цьому примадонну.

Верунка собою невисока, але нині мовби підросла ачею на півметра, здавалася красивою, високою жінкою, якою і має бути примадонна. Власне, довкола неї крутилося сценічне дійство, Президент час від часу легко, інтелігентно плескав у долоні, навіть вставав, аби вітати з майстерно відіграним епізодом, сценою.

У примадонни Верунки повний рот золотих зубів, і коли вона усміхалася, залу мовби осявало сонячне проміння. Чорнява, з чорним пишним волоссям, що сягало пояса, у театральному віганусі з різнобарвними ружами, — актриса сіяла-світилася вся. Сьогодні вона грала для Президента, але і для кожного свого співтабірника зокрема, що його знала в лице і на ім'я, бо вона, шанована в рідному місті, з якою спілкувалися поважні особи Ужгорода — лікарі, юристи, службовці, — знаходила добре, приємне слово для кожного, хто звертався до неї чи її чоловіка, який на той момент був старостою табору.

Час від часу своїми чорними очима Верунка глипала на Президента. Ці глибокі очі баламутили не одного легіня чи чоловіка з табору, але і лікаря чи службовця, хто хотів бути любовником Верунки, кого її ласкаве слово миттю вклало б у ліжко... Ці очі пронизували до глибинки, ества.

Президент вельми уважно споглядав за грою. І коли вистава скінчилася і зусібіч на сцену полетіли квіти, звичайні, польові, чи з ужгородських городців, з грядок і клумб, — піднявся і Президент, і хтось з помічників поклав у його руки пишний букет білих гладіолусів. Не знаю, чи з Праги привезені ці гладіолуси, бо такі ачею не росли б в Ужгороді, їх могли випестувати десь у президентських теплицях. Президент спокійним кроком, по новоутвореному коридорі (роми тримали винятковий порядок у залі) пішов у напрямку сцени, піднявся на сцену, підійшов до Верунки, взяв її праву руку між долоні і підніс до своїх вуст, щоб поцілувати, глянувши до її чорних, як терен, віч, вручив ці живі білі гладіолуси, які сяйнули на тлі чорного розпущеного волосся, взагалі милої циганської чорнявості. Президент підняв праву руку, вітаючи всіх ромів-акторів, а також і глядачів-ромів з успіхом вистави, гри, подією.

Верунка сіяла, осяваючи зал, світячись собою ясніше, ніж би сто електричних лампочок. Масарик дуже любив Ужгород і турбувався

про нього, мов батько, мов татінек, як його і називали краяни та й співгромадяни Чехословенска. Він знав, що треба конкретно, дійово допомагати мирним русинам-краянам, які заявили своє бажання наразі жити в його Республіці, допомагати плекати свою культуру, мову, як і ромам чи мадярам, що жили тут у злагоді й взаєморозумінні, румунам, німцям-швабам... Наразі! А потому вже виокремитися і збудувати свою милу державу, мирну і спокійну, мов Рай. Карпатська підкова на землі це дозволяла...

А тепер завдяки Президенту тут, у краї, відкривалися школи, читальні, велося будівництво адміністративних споруд та житла на європейському рівні, регулювалися русла рік, вимощувалися потічки, укріплювалися прибережні смуги, будувалися дороги, залізниця, вузькоколійка.

Потому газети напишуть про відвідини театру Президентом, як велелюдне крайове свято. Відзначать, як велике зачінання і театр, і школу для ромів. Можливо, й зараз ще відчутні плоди діяльності того театру, тієї школи. Принаймні, плоди збиралися ще й у віддалені повоєнні десятиріччя. Бо випестувані тут музиканти, співаки, танцюристи ще довго будуть відчуватися по тих роках. Лише потому обірвана традиція підлагоджуватиметься, коли в 90-х роках виникнуть перші ромські національно-культурні осередки, які замисляться над ренесансом власної культури.

А поки що... Який дорогий для Верунки букет білих глідіолусів від Президента! Аж нащадки пам'ятають. І будуть пам'ятати. Це був не будень, а щире свято. І зате квіти не зів'яли досі.

Двадцята глава .

ДЕРЕВ'ЯНИЙ ІСУСИК У ЯСЛАХ

Роми на Мочарі держали Різдво Христове, як і Паску чи Маяліш. Готувалися до радісного свята Рождества Ісуса заздалегідь. Особливо діти. Бо треба було зліпити з цупкого паперу вертеп-бетлегем. А ще пошити костюми для Ангелів, Чорта, Діда, Кози і... Цигана. По якомусь часі образ Чорного Цигана задіювався в Різдвяних дійствах.

Мали роми велику ялинку на Мочарі і малі в кожній хатинці, бо ж усюди були дітки і їм було радісно як удома, так і на спільному майдані мати ялинку. Кожен приносив якісь саморобні іграшки, стрічки, цукерки для спільної ялинки. Підвішували й горіхи, увіткнувши при початку тоненьку коротку палочку, за яку прив'язували ниткою горіх до гілки.

Різнобарвні стрічки — цього було вдосталь. З коріння кущів, як правило, молодих, виготовляли коней чи вершників на конях, чи подобу якоїсь звірини, пташини. Це коріння — то великі можливості дитячої уяви, фантазії — щось незвичне побачити в плетиві двох-трьох корінців. Руки — мов крила в тих кореневих людей-вершників, ще й шапка набакир. Підвішували на ялинку і кольорове скло. І при запалених свічках воно виблискувало.

Яничку завжди помагав дітям чи точніше діти помагали йому вибрати поблизу в ліску ялинку, прикрасити її. Кожен вкладав сюди своє вміння. І якби Яничку мав можливість вчитися, він був би чудовим педагогом. Але не судилося вчитися, і педагогом Яничку був самодіяльним, народним, ромським.

Святий вечір для ромів пісний, як в усіх християн. То вже Різдво давало можливість більш щедріше чогось наварити й напекти.

Звичайно, на Святий вечір, як і на Різдво, ходили ромські колядники не лише по табору, — перший раз, ясна річ, колядуючи в бирова, — а навідувалися до сусідніх вулиць, жител ужгородців, аби щось заколядувати. І дітлахи з тих вулиць ходили за циганським вертепом, бо він був цікавим, незвичним для них, русинів, словаків чи маляр, а водночас і такий же, коли вже спокійніше роздивитися його наступного дня. Але в циганському вертепі вирізьблений дерев'яний Ісусик лежав у Яслах, а над ним схилилася Діва Марія-мати, також вирізьблена з бруска дерева.

Ну, а які колоритні живі Ангели та Чортик, Дідо чи Пастирі, Коза або той же Циган. Ангелики — в білому. Чорт — у червоному з підкрученим доверху хвостом-пружиною.

Колядували по-різному. Як правило, по-русинськи, по-мадярськи та по-словацьки. І, звичайно, по-циганськи. А не раз і змішано. Цигани завжди вміють колядувати так, як того хоче господар і господиня, газда і газдиня чи забagne їхня дитина або гості. Ну, а музичний супровід колядування — то щось неповторне.

Буде потому вражень, спогадів.

І прийдуть з весною-ярю нові свята і обряди. Буде новий зміст старого, як світ ромського гуляння.

А тепер як не радіти снігові! Хоча зими в Ужгороді, якщо й не тропічні, та без снігу, то й не такі холодні та сніжні, як бувають десь на Півночі, бо Карпати — благодатна земля із щедрою рослинністю та пташиним царством, звіриною. У Карпатах і птахи, і звірі, і рослини вміють говорити. Треба лише вміти підслухати цю розмову, знати, коли розговорюються рослини, птахи й тварини. Ну, і розуміти їхню мову. Ну, а розуміти, — це вже незаперечно, — може лише корінний чоловік.

Чужинцеві та мова не розкривається секретами своїх чарівних звуків, відтінків, фарб.

Я сьогодні наслухався зимових мотивів. Бо осінь так швидко майнула в подіях на Мочарі, що й не кліпнув. Чи під кліпом ока збігне й зима?

Але дітям ще треба насанкатися, налижуватися, постояти на корчолях. Бо інакше не буде споминку про сніг, про лед, про бережок, про річку, скуту льодом.

ЕПІЛОГ

Звичного темпу набрало життя у таборі опісля вже усіх цих подій, які швидко забувалися в деталях, але головні моменти подієвого сюжету ще довго-довго оповідалися, і передаватимуться нащадкам, переказуватимуться з уст в уста, щоб жили ті події далі в іншому вимірі. І досі оповідаються, коли я, не ром, виловив їх наприкінці ХХ-го віку, це майже через сто років, як діялося насправді. До речі, жандарма перевели на іншу дільницю, бо він, вважало начальство, вже не міг об'єктивно інформувати про життя табору на Мочарі, оскільки його "зганьбила" ромка Марча.

Марча ж народила густійовому синові — нівроку! — семеро дітей: чотирьох хлопчиків і три дівчинки.

Не забувся добрий ром Яничку з родиною. Його нащадки бродять сучасним Ужгородом. Вони — прекрасні інтелігенти, музиканти, усвідомлюють себе ромами. Множать славу ромського роду-племені, вписавшись у сучасне цивілізоване суспільство небуденними талановитими людьми. Вони зараз активно працюють на відродження ромської культури Карпатського регіону. Це вже не ті прості цигани, предки яких жили на Мочарі. Це сучасні роми, у квартирах яких світяться телевізори з параболічними антенами, які спілкуються зі світом по Інтернету, сотовими телефонами, факсами тощо.

Але й нинішні цивілізовані роми з музикою — мінорно — проводжають одноплемінників у вічну дорогу, і натхненніше, мажорніше вітають нове життя, народження нового рома, віншують йому щастя в житті, успіхів. А ромське весілля, як було, так і є, барвистим, музичним. Тут все ж таки більше співають і танцюють, ніж об'їдаються. Це весілля мов поза часом, і простором. Воно вже давно вийшло з табору й переселилося в окремі будинки під брезентові шатра або перейшло у ресторани модерні зали. Та й самі карпатські ресторани, кав'ярні не мислимі без ромських музикантів-віртуозів.

Це — оздоба тих розважальних закладів. Як ромські музиканти,

співаки, танцюристи є оздобою найрізноманітніших крайових фестивалів, конкурсів, концертів тощо. Самобутнє мистецтво ромів Карпат є органічною часткою регіонального народного мистецтва.

Час біжить. Сучасні роми у своїх окремих будинках чи у квартирах багатоповерхівок згадують добрим словом своїх предків, шанують їх пам'ять. І бережуть, розвивають традицію музичного мистецтва. Це приємно, цивілізовано.

Роми вчаться, мають свої газети і книги, свій музей.

Живе у пам'яті переказів і Чорний Циган. Бо такий був. І це історія — не вигадка.

Живе у пам'яті ромів Ужгорода і зустріч з Президентом Масариком. Як у зв'язку зі школою, так і театром, спеціальним ромським театром, що, як і школа, були першими в Європі 20-х років ХХ-го сторіччя. Згадується реальний скрипач Фулі, що грав Президентові. А може, саме він і не грав, це, може, вигадав я, письменник, але грав інший ром, і яка різниця, як його зовуть. Хоча різниця є, коли пам'ятається, хто заснував Рим чи Київ... Але пам'ятаються віртуози: Карой, Гумі, Пайці, Наці, Бовжис, син Янинду...

Відшуміли свята. Забулися вбивства, крадіжки. Пам'ятається все найкраще. Я, спонукуваний власним інтересом, буду випрацьовувати ромську тему і в інших своїх творах.

Зараз роми Ужгорода, краю гуртуються в кількох ромських національно-культурних товариствах. Деякими з них і керують нащадки того рома Яничку, який своїм чесним життям в Ужгороді замолив гріхи молодості, коли займався конокрадством. Може, його ще й досі та впродовж ста років шукали мадярські жандарі? Крав коней, бо мусив. Не там випасалися. Та й треба було якось прогодувати родину, що мала багато ротів. Та й що ром без коня?! Ром без коня, як без рук, без ніг. А як жити без рук, без ніг?

Відшуміло табірне життя. Табору на Мочарі вже давно немає. Навіть сліду не лишилося. Але живе й сьогодні ромська Паска, ромське Різдво. Ці свята з Великим Хлібом, Паска це чи Керечун, з грибами і колачами, фореллю, вином і вже лимонами та апельсинами... Живуть добрі традиції.

А старе живе у легендах і переказах. А доки є легенди, доти живий народ.

Роми живі і музикальні у древніх Карпатах,= люблять їх і гордяться ними, як своєю колискою.

Листопад-грудень-2000,
Січень-2001.

ІСТОРИЧНИЙ КОМЕНТАР

Коли циганські родини вперше зобразили зупинку біля підніжжя фортеці *Castrum Ungh* – про це ніякої згадки літописці середньовіччя нам не залишили. Але той факт, що при розбудові міста (XVII ст.) одна з десяти його вулиць мала назву – *Sýgánuycza* – тобто вул. Циганська, свідчить на користь корінності цього етносу серед інших етносів Ужгорода. Гадати, де циганський воевода вперше дав пораду розкинути шатра, не варто – було це десь на березі одного з чисельних притоків (чи рукавів) Ужа, ще не приборканого, вільного і щовесни примхливого, як душа цигана.

Історик Ужгорода Петро Сова (1894-1994) у дослідженні “Прошлое Ужгорода” (є кілька видань; посилаємось на вид. 1937р.) присвятив цьому питанню належну увагу. Посилаючись на дослідження А.Годінки, він пише: “Цыгане живут в Ужгороде с давних времен... Согласно списка 1691 г. жили цыгане под предводительством одного “воеводы” (*vajda*) под шатрами, каковых в то время имелось 20. Служили цыгане замку кузнецким ремеслом”.

Можливо, перша кузня з'явилась на Мочарі, бо в ті часи ця місцевість, на близькій відстані від замку, мала цілком привабливий для рома вигляд. Ось які зауваження з цього приводу знаходимо у П.Сови: “С возвышающихся над городом последних отрогов Карпат берет свое начало ручей Кадубец (он же Кадлубец). Первоначально этот ручей протекал вдоль Петровецкой дороги, через Цыганский табор, далее по ул. Фараонской (ныне Бачинского), потом по ул. Другета и Речной (Яроцкой) и у купальни “Квасная вода” вливался в Мельничный канал. В прежнее время он был настолько многоводен, что часто причинял наводнения, затоплявшие смежные с ним части города. Во избежание этого в 1879 году был отведен под “Лысой горой” прямо в Мельничный канал и наводнения прекратились. С тех пор, однако, и гидрографические условия изменились и ручей Кадубец часто летом даже высыхает. Руслó ручья было впоследствии по соображениям общественной гигиены прикрито, сначала верхняя часть..., а в 1911 году и нижняя часть... и служит ныне каналом”.

Для табору, що втратив воду, настали не найкращі часи...

Окрема сторінка історії – часи Чехословацької республіки (1918-1939). Як пише тогочасний дослідник К.Немешкал, “Ужгородські роми є осідлими, вони не приймають до себе бродячих ромів і видають останніх поліції. Основним джерелом існування є прибирання улиць, праця музикантами в готелях та ресторанах, легка праця у лісі. Характерно, що ніхто з ужгородських ромів не був засуджений, не був ув'язнений”. (Цит. за кн. “Романі Яг”: Історія, культура, право.-Ужгород, 1998. Це видання – цікава спроба історико-соціологічного дослідження буття циган краю, вміщені матеріали проїлюстровані документальними фото, в т.ч. й архівними, одне з яких можна побачити і в нашому виданні).

У 1923 році у пристосованому приміщенні для ромських дітей відкрили школу – типовий учбовий заклад. Але ця спроба виявилась невдалою. Не було враховано психологічні особливості ромських дітей, ані майновий та соціальний стан ромів міста. Відвідування учнями школи було вкрай низьким, заклад закрили. З цього часу відкриття зразкової спеціалізованої циганської школи в Ужгороді стало справою честі пражських та місцевих органів влади. Як пише К.Немешкал, “Кошторис... було визначено у 65 тис. крон. Міністерство освіти виділило 15 тис. кр., президент Масарик 10 тис.кр., віце-губернатор... А.Розсипал – 5 тис.кр., решту – міська влада”. Циганські родини брали безпосередню участь у будівництві школи, яку поставили у межах циганського табору на Мочарі. 22 грудня 1926 р. школу відкрили, вона активно запрацювала. Заклад такого типу для циган у Європі побудовано вперше саме в Ужгороді. Уроки музики та шкільні гуртки художньої самодіяльності стали коліскою професійної мистецької майстерності, а підготовлені учнями спільно з батьками та зрежисовані вчителями школи концертні програми нерідко радували глядачів та шанувальників циганської музичної культури далеко за межами Ужгорода і краю. Школа проіснувала до початку другої світової війни.

В.Падяк, к.ф.н.

*Основоположник музичної династії
Пап Аладар з дружиною Єлизаветою
(донькою Яничку).
Фото початку 50-х років.*

*Токар Карло, талановитий скрипаль
з нареченою Марією.
Фото 20-х років ХХ ст.
У майбутньому він – засновник
музичної династії Токарів.*

*Лацко Євгеній, скрипаль
(син бірова Гайли)
з дружиною Іриною.
Фото 50-х років ХХ ст.
У майбутньому він – засновник
династії скрипалів Лацко.*

Кінець 30-х років. Шкільний драматичний гурток під керівництвом чеських педагогів директора школи Вавжічека та учителя К.Крапела. Вистава підготовлена до 10-річчя заснування в Ужгороді спеціалізованої циганської школи. Для вистави обрано твір чеського письменника К.Г.Махи (1810-1836) «Цигани» («Сікání»). Автор інсценізації – В.Несдлий (1772-1844). Режисура вчителів циганської школи. Вистава пройшла у рамках концертної програми, у якій були також представлені циганські пісні, танці та виступ музичного оркестру циганської колонії м.Ужгорода. Концерт і вистава підготовлені як учнями школи, так і старшими ромами. Всі виступи пройшли з великим успіхом. (За матеріалами тогочасної чеської періодики).

Фрагмент з ювілейної вистави.
У ролях (зліва направо):
Роза (старша донька Яничку, в заміжжі Адам) та Герміна (Бірка), у майбутньому дружина Беняка Бейли.

Примадонна ромського театру м.Ужгорода Верунка Лацко (дружина бірова Гайли) з сином Євгенієм. Фото кінця 20-х років ХХ ст.

*Турпак Карло (Качка).
Фото середини
30-х років ХХ ст.*

*90-річний Турпак Карло
(Качка).
Все життя
поруч з ним коні.
Фото кінця
80-х років ХХ ст.*

*Бучко Іван
(Ціца).
Скромний
і добropорядний
ром.*

*Традиції похорону у ромів зберігаються
по сьогоднішній день.
Фото 50-х років ХХ ст.*

*Адам Мартон,
скрипаль (Пайціс).
Фото 40-х років ХХ ст.*

Становлення професійних музичних династій.
Провідні ромські музиканти 40-х років.

Москва.
60-ті роки XX ст.
Відкриття ресторану
«Будапешт».
Першим музичним
колективом
у ресторані був
запрошений
із Закарпаття
ансамбль
музикантів-ромів.
Зліва на право:
Токар К., Пап А.,
Гайош Д., Муржа О.

*Першотравнева демонстрація.
У рядах демонстрантів
провідні ромські музиканти.
Ужгород початку 50-х років.*

*Беняк Йовжи,
віртуоз-акордеоніст. 60-ті роки.*

*Пап Аладар.
Фото
60-х років.*

*Зліва направо: Лацко Євген, Гаракаль Іван, Адам Ян,
Гаракаль Яннду. Фото кінця 40-х років.*

*Найбільш престижними музикантами на
весіллях краю були талановиті ром-
музиканти Ужгорода. 50-ті роки ХХ ст.*

*Токар Аладар,
талановитий
саксофоніст,
один із
перших
виконавців
традиційного джазу
на Закарпатті. 60-ті роки.*

Лацко Євген
(син бірова Гайли).
Фото 50-х років.

Беняк Бейла
(син шустера Гоція).
Фото 50-х років.

Адам Євгеній
(син Пайціса).
Фото 60-их років.

Лацко Євгеній
(внук бірова Гайли).
Фото 70-х років.

Токар Карло
(син Кароліса).
Фото 50-х років.

Танцювальні дитячі ромські ансамблі

80-ті роки

*Обласний фестиваль
ромського мистецтва.
2000 р.*

Чорний Циган підчікував мене у центрі Ужгорода, на площі Театральній

ЕСЕ З ТВОРЧОЇ ЛАБОРАТОРІЇ

І. Я так чи інакше мусив зустрітися з Яничку та його братами і сестрою, із Чорним Циганом й іншими героями цієї повісті із життя ромів Закарпаття (тоді Підкарпатської Русі чи навіть Карпатолію) початку ХХ ст., відчасати й кінця ХІХ ст. І, зокрема, – зі старим лаутаром...

Цигани-роми – не дивинка в Карпатському краї. Пам'ятаю з дитинства, коли проїжджали-проходили моїм селом Репинним і десь за Кривулею розмітували шатра, зупинялися на кілька днів чи тижнів, аби спочивали коні, чи й на більший час, бо така в них робота – мандрувати.

Мандри – це стиль їхнього життя і думання. Відпочити і податися далі, щоб зупинитися десь на новому місці.

Запам'ятався старший циган, що мав наче обкований металевою смужкою великий гаманець, звідти вибирав гроші і щось купував у сільській крамниці. Ми, діти, ішли-бігли за возами селом, а коли цигани розкинули шатра, навідувалися туди з цікавості і другого, і третього дня.

Вони щось продавали селянам або з кінського реманенту, або якісь іграшки чи лакімки для дітей. Останнє вимінювали на одяг, харчі.

Дуже пам'ятні, виразно пам'ятні дитячі враження, коли селом їде кілька возів, вервечка возів-шатер. А шатра ці причепурені, пригарнені різними стрічками, як і коні. Це не просто робоча упряж коней. Шлеї на циганських конях шкіряні і оздоблені витиснутими чи вирізаними узорами, шкіра різнокольорова, в поєднанні складає кількашаровий візерунок. Та й самі цигани одягнуті небуденно, як селяни, а святошно, барвисто, не кажучи вже про циганок у довгих

розкішних віганусах, роклях, із закосиченим волоссям. Комунікабельні, ввічливі, вони напрошувалися ворожити легіням чи дівчатам, гадати на картах, читати долю по лініях долоні тощо. Хтось і погоджувався...

Село Репинний на шляху з Хуста до Волівця, дорога, як кажуть, центральна, тому тут шляхи шатер-возів пролягали часто.

Коли я став жити в Ужгороді, поступивши на навчання до університету 1961 р., мимохідь зустрічав ромів на кожному кроці не лише на Шахті чи в Радванці, де вони мали свої табори, житло, а й у центрі, де в Золотому Ключику, як і я, вони любили пити каву. Зустрічав їх, звичайно, як музик в ужгородських ресторанах і кав'ярнях, слухав і милувався їхньою віртуозністю, танцював під їх музику, замовляв пісні тощо. Роми-скрипалі традиційно і успішно працювали в ужгородських ресторанах і кав'ярнях.

Коли я жив у центрі, по вулиці Волошина (теперіня назва, а найдавніша – вулиця Велика), в будинку під № 16-ІА, що в глибині історичного двора, де знаходиться одна з найстаріших будов Ужгорода – аптека зі своїм своєрідним внутрішнім балконом, – з дворика гарно дивиться вежа і хрест римо-католицького собору навпроти, – у тому дворі жила ромська сім'я, тому й дві. Нормально контактувалося. Мій дорослий син і досі спілкується зі своїми ромськими ровесниками з того двора.

Пам'ятаю і перші кроки організації культурного життя ромів Ужгорода й краю в 90-х роках, бурхливе засідання, коли створювалося перше чи друге товариство, здається, в залі Будинку "Просвіти" (тоді – Будинку офіцерів). Пам'ятаю добре фестивалі

музичного, танцювального мистецтва ромів у Боздоському парку, на площі Театральній у центрі. Це було приємне, в багатьох аспектах і несподіване видовище. Яюсь по-інакшому бачилися мені й ті музики, яких слухав у ресторані, а тут, на фестивальных підмостках, вони розкривалися талантом по-новому, може, й розкутіше, безпосередніше, хоча ромам у розкутості й безпосередності не відмовиш ніколи й ніде.

Час від часу й доти ромські номери проривалися в концертах крайових оглядів, фестивалів, звітів з різних кутків області. Славні скрипалі, цимбалісти, бубнарі, акордеоністи, кларнетисти...

З ужгородської сцени пам'ятаю й інтелігентних Євгена Лацка, Аладара Папа-старшого та ін. Кого лише не знаю з ромських інтелігентів, музикантів?!

Та якщо раніше музичне життя ромів крутилося довкола тих чи інших авторитетів, то зараз воно набуло нової організаційної форми, поглибилися форми вияву і спілкування з талантами-самородками і професіоналами. Ось лише один штрих: славний Пап-джаз-фестиваль, що з крайового переріс у Міжнародний фестиваль, в якому грають, як то кажуть, всі лауреати різних змагань. Це показник новітньої музичної культури карпатських ромів. І саме карпатських, які витворили своє самобутнє обличчя, і вже вони за манерою культурного життя і спілкування нічий інші, як наші, карпатські. Це видно, чи стоять вони на будапештській сцені, чи на київській, чи на ужгородській.

Коли став готувати до друку листівку "Ром Сом" однойменного Товариства, діткнувся культури і мистецтва ромів безпосередньо вже на професійному рівні, ознайомився з роботою дитячої студії, спілкувався на офіційному, службовому тобто, і побутовому рівнях. Це ніби особисте, та воно вагомим у виробленні глобального ставлення до ромського народу, його історії, мови, здобутків. Іноді всупереч

усталеним настроям і оцінкам. Бо ж не секрет, що серед циганів-ромів і сьогодні ще чимало бомжів, попрошайок, дрібних злодіїв тощо. Але чи від доброго життя це? Чи можна вирішити проблему за мить-дві? І ті зусилля, які об'єднано докладають ромські товариства різного напрямку з активізації культурного та шкільницького життя карпатських ромів, їхній юридичній обізнаності з правами і обов'язками, є похвальними. Я теж хочу прислужитися як письменник спалаху національного ренесансу ромів за даного історичного моменту самостійної України.

Серед ромських культурних і музичних діячів, як у минулому, так і тепер, є справжні сини свого народу, яким під силу переломити історичний хід подій щодо своїх розрізнених у краї громад, консолідувати сили й можливості. Благо, цим опікується інститут Відкритого Суспільства в Будапешті, що має теоретичні і практичні розробки з проблеми ромів зі світового погляду.

Ясна річ, що поступ цивілізації, межа тисячоріч-сторіч виводить і ромів з полону етнографічної самобутності, фольклорного способу буття, епохи любительства і рідкісних самородків – в лоно народів освічених, цивілізованих, з прогнозованим майбутнім. Це стосується і карпатських ромів, ужгородців.

Я був, наприклад, вражений виступом рома-композитора Вільгельма Папа-молодшого на зібранні в Спільці письменників Закарпаття, коли йшлося про взаємини поетів і композиторів краю у творенні нових пісень про наш край, естрадних творів, які полонили б молодь своїм змістом. Потому чув, а ще пізніше переконався в цьому, що Віллі Пап-молодший має винятковий талант композиторства. З його батьком Віллі Папом-старшим скорше буду знайомий як з професійним музикантом, фундатором Пап-джаз-фестивалю, зі сцени. Ще пізніше вчую розповідь Вілми Пап про свою бабку

Верунку Лацко – примадонну Ужгородського ромського театру 20-х років ХХ ст. – ачею першого в Європі культурного закладу подібного типу. Цю примадонну вітав на виставі сам Президент Першої Республіки Томаш Гаррік Масарик. І я, звісно, написав про це, надрукувавши як уривок з твору. Він став зараз складовою частиною цієї повісті “Чорний Циган”.

Стаття за статтею, роздуми, студії, – так тема ромів закономірно входить до моїх творчих доробків і набутків. Входить вона стрімко й органічно. Недавно друкований й інший уривок з історичного роману про Президента Масарика – “Ностальгія”, як репинський циган-скрипаль грає для першої особи Ческословенська, грає тут же, під ліском, коли той держав путь на коні через гору на Воловий. Скрипаль-віртуоз вражає Президента.

Роми є епізодичними героями деяких моїх прозових творів. Зустрічаються вони в записах фольклору, у приповідках, порівняннях, записаних з уст моєї бабки Гафи Галай-Тарахонич – стихійного носія карпатського фольклору.

Так штрих за штрихом і вирисовується проблема моїх творчих зв'язків і контактів з ромами та їхнього історію, музичною культурою, журналістикою. Хочу прислужитися ромам Карпат в їхньому глобальному завданні відродження ромської культури, освіти.

До речі, уроки в давній Ужгородській ромській школі зачиналися зі співу та гри на інструментах. Це ромське, вроджене і традиційне. Школа в Ужгороді виявилася першою в тодішній Європі. Чи не приємний історичний момент. А відкрита була з пропозиції і матеріальної підтримки самого Президента Масарика, також державної підтримки Міністерства шкولства Ческословенско. Ця школа й послужила спалахом музичної культури карпатських ромів в найбільших

містах краю в 30-40-х і навіть 50-60-х роках. Скажу більше – і подальших повоєнних десятиріччях. Це ще раз промовляє на користь освіти ромів. Їхню музикальну традицію треба відродити, поклавши її на рейки професіонального мистецтва, при цім не гальмуючи, звичайно, самодіяльності в усіх її виявах і проявах.

А крім того, цигани-роми в Карпатському краї і першокласні ковалі, ремісники. Навіть у моєму селі в 50-х роках була чудова кузня, де газдував циганин, про якого селяни добрим словом згадують і досі. Бо де зараз підкуєш коня? Може, і на третьому селі не знайдеш кузні. Цигани займалися дрібним ремеслом, виживали і чинили зручності селянам у багатьох моментах. Наприклад, цигани так уміли, коли хотіли, вимісити вальки (саман), коли працювали чесно і на совість, як це не вмів зробити хтось інший, навіть газда, якщо робив і сам собі.

Словом, цигани-роми в крайовому житті, у крайовій історії стали тим же природнім атрибутом, як взагалі у Центральній і Східній Європі, навіть етнічною оздобою поліетнічного розмаїття.

2. Як народилася ця історико-романтична повість «Чорний Циган»? Твір створений у короткому часі, напруженому темпі, з урахуванням того, що повість буде інсценізуватися – ставитися в музичному оформленні. Я так і будував глави, що окремі з них стануть картинами драми. Мені хотілося наситити повість народною ромською філософією, акумульованою в приповідках, образних висловах. Використання оповідей, спогадів, легенд і переказів дозволяє стверджувати, що повість написана за мотивами ромського фольклору.

Як завжди, працював експромтом, з почуттям, і після логічного завершення сюжету, уявлення окремих етнографічних деталей, історико-культурних моментів фрагменти, писані різними

днями, але на одному емоційному віддиху, явили собою вервечку подій сторічної давності.

Звісно, в основі цієї історико-романтичної оповіді й лежать реальні факти: приїзд до Ужгороду, до табору на Мочарь, ромської родини Яничку з братами і сестрою, який втікав від жандарів як конокрад, що його розшукували в Подунав'ї, втікав, щоб переховатися на новому місці.

Чорний Циган – також реальна історична особа, оповита легендами і переказами. Епізод його убивства – також реальний.

Красуня Марча – сестра Яничку – знову ж реальна оздоба табору. Реальне кохання. Реальні ревності. Реальні проблеми. Реальний і вузловий конфлікт-протистояння: Яничку – Чорний Циган. Та художнє оформлення твору потребувало й вигаданих героїв, які органічно вписалися у канву реальних подій. Цигани у мене мудрі і спромігливі, хитрі і музикальні, артистичні. І завжди коренево карпатські, свої рідні.

Чорний Циган довго чекав на мене в центрі Ужгорода, терпеливо чекав майже сорок літ, чекав на площі Театральній, через яку я часто проходив до Пішоходного мосту...

Ось і зустрілись...

Я дуже хотів, аби зустрівся з Чорним Циганом і читач, і глядач.

3. Низка “загальних” ромських штрихів в історичному ракурсі на теренах отчих Карпат. Різні джерела протягом фіксованого сторіччя наводять різну кількість ромів-циган на історичній Підкарпатській Русі. Зараз, наприклад, культивується цифра до 30 тисяч осіб і навіть до 45, але вона не підкріплена жодним документом, і це велика цифра, якщо прийняти її як даність, порівняно до кількісного показника інших національних меншин, що проживають у краї. Чому ж немає точних даних?

Перше. Роми взагалі важко піддаються “облікуванню”, вони й досі

по-своєму в русі. Друге. Різні переписи населення в різні періоди крайової історії (мадярський, чеський, радянський тим паче) були упередженими. Дані потому виявлялися викривленими, підтасованими. Ось, наприклад, висхідна крива фіксації ромів: 1921 р. – 444 чол., 1930 р. – 442 чол., 1959 р. – 4970 чол., 1989 р. – 12131 чол. Наскільки точні і об'єктивні ці дані, мабуть, уже не встановить ніхто. Мова може йти, очевидно, про свідому самоідентифікацію ромів при новому переписі населення в самостійній Україні ближчим роком-двома.

Ще деякі цікаві факти з ромської крайової історії, зачерпнуті з новіших видань і звірені з давнішими джерелами. Уперше роми згадуються в документах як жителі Карпатського краю з 1219 р. Початком XIII ст. Ранній час. Перша Циганська вулиця в Ужгороді зафіксована в 1691 р. Кінець XVII ст., огорнутий таїною. Перший ромський театр відкрито в Ужгороді на початку 20-х років. Перша ромська школа відкрита в Ужгороді 26 грудня 1923 р.

І в 20-30 роки за Першої Республіки, президенства Масарика йшло активне навчання, працював ромський театр, історію якого та репертуар ще належить простежити театрознавцям, вписавши його – як сторінку – взагалі в театральне крайове життя. Продуктивними були на освіту, музикування 20-30 роки. Далі – війна.

Послідувало затишшя, зумовлене і другою світовою війною, коли ромів панівні націоналісти тої чи іншої держави, де вони жили, намагалися знищити як другосортний люд. Радянська влада скорше була байдужа наразі до ромів-циган, ніж мала якісь плани. На цю проблему скорше закривала очі. У 90-х роках XX ст. з Бархатною Революцією у Європі 1989-90 рр. XX ст., зокрема в Празі, сколихнулося політичне життя і в Центральній та Східній Європі, в нашому краї також. Утворюються різні національно-культурні то-

вариства, зокрема карпато-русинів, маляр, словаків, німців, євреїв, румунів і... ромів.

Якщо рахувати, що масово переселення ромів до Карпат відбулося на початку XV ст. і тривало майже сторіччя, то кілька сторіч ромської історії, пов'язаної з нашим краєм, має яскраві сторінки, спалахи і штиль, але ніколи не було якихось катаклізмів у ставленні корінного населення до циган, не було протистояння, принаймні, це не фіксовано ні фольклором, ні писемними документами, хоч якась напруга при притирці, якась побутова неприязнь була, диктована моментом, буднями, та вона була здолана мирним характером корінних карпато-русинів та й живчивістю циганської натури. Таким чином, проблеми злісного протистояння ромів і корінного населення в Карпатах не існувало.

Новітній час продиктував новий зміст ромського життя після злету музичного любительства, що межувало з високим професіоналізмом. Після появи національно-культурних ромських товариств єдинорідного спрямування, проведення фестивалів народного і професійного мистецтва, доставки книг, газет з різних кінців Європи, вияву національного самоусвідомлення, – життя ромів стабілізується в плані співжиття з головним корінним етносом, взаємодія, взаємовпливи. Зачинається в цей період і осмислення ромської історії на теренах Карпат, шкільництва, мови, культури, побуту, ремесел. Появилася друком низка науково-популярних брошур з проблеми крайових ромів, осмислення їх історичного коріння, культурних моментів – проблем і набутоків, – цьому сприяє і ромська преса (“Романі Яг” та “Ром Сом”), – освітлення традицій, вирисовування перспективи, опис-виклад фактажу, соціологічні спостереження. Але тут ще простора цілина для наукових студій і прогнозування, роботи в дер-

жавних архівах п'яти суміжних до Підкарпаття країн. Добре, що в деяких науково-популярних брошурах друкуються і документи світових інституцій, що тримають у полі зору ромську проблему, а також документи – свідчення очевидців, журналістів, юристів і простих ромів – як спогади, як розповіді про насущні проблеми буднів, побуту тощо. Плюс розмаїття публікацій в різних газетах.

Наразі проблемою Української держави з ромського питання є вирішення чи бодай спрощення життєвих умов циганського населення, підвищення життєвого рівня – наскільки дозволялося б наявними можливостями. Рівень освіти, набуття практичних спеціальностей ромським населенням перебуває у прямій залежності від рівня життя, рівня побуту. А тут і генеральна проблема осілости чи кочового способу життя, прив'язаність до гнізда, розселення чи покладання на природній фактор. А звідси – і питання гігієни та санітарії ромських поселень не лише в Ужгороді, а й інших містах і селах.

Може, справді треба покластися на природній фактор, поступовість. В недавній історії ставлення до малих народів і народностей (власне, малочисельних) існує радянський антиприклад, коли північних оленеводів переселяли з юрт до гуртожитків і тим самим мимовільно чи спеціально сприяли вимиранню багатьох малих самобутніх народів Півночі, Уралу, Сибіру, Чукотки.

Ці народи і народності мали свій спосіб життя і праці, свій менталітет, свій стиль мислення, свою міфологію і фольклор, свою народну філософію. І коли з деяких народів, що до жовтневого перевороту 17-го р. існували в кількості кількох тисяч, кількох сотень, то зараз із тисяч ледве зосталася сотня, зі сотні вже не набереться і десятка. Згублені ці народи немудрим втучанням всюдисущого більшовизму і радянізму як струпів ХХ-го віку.

Що залишилося з цих недобитих, недо-
щених великодержавним імперсь-
ким шовінізмом народів? Одиниці!
Хіба що для клонування?

Щоб не сталося це з ромами, вони
вчасно спохопилися й самі. Школа чи
професійно-технічні училища? Які ре-
месла відроджувати? Як пристосувати-
ся до сучасного цивілізованого життя?
Як вписатися в сучасний спосіб співжит-
тя народів і народностей в Старому
Світі, в Європі? Бо до Нового Світу
ромам далеченька дорога через океан.

Новий час сам вривається в побут
ромів. І не було дивно, коли ще в та-
борі на Мочарі маленькі хижки увін-
чувалися телеантоною на даху.
Що казати про поселенців у нових
квартирах? Книжки, журнали, газети,
Інтернет, – новий свіжий вітер у ромсь-
ких помешканнях. Все це звично, і вже
не тривожно. Європейське око стежить
і за життям ромів Карпат.

Здається, в історії наших ромів
найсвітлішим був період перебування
Карпатського краю в складі Чехосло-
ваччини. В цій державі трьох народів
– чехів, словаків і русинів – була знай-
дена та золота середина, коли не
рушалось природне середовище і
спосіб мислення та стиль життя кож-
ного народу, малий він чи більший,
“панівний” чи підлеглий, це стосуєть-
ся і ромів. Може, найбільше ромів. До
їхніх родин вкраплювалися елементи
європейської цивілізації, зокрема осві-
ти (школа, театр, музикування). Такої
конкретної уваги не було в жодній
іншій країні Європи.

І зараз є позитивний досвід євро-
пейського вирішення комплексу ром-
ських проблем. Цим опікується
Інститут Відкритого Суспільства
в Будапешті, різні фонди, в тому числі
й Фонд “Відродження” з філією на
Україні. В Будапешті ж, крім комплекс-
ного вирішення, зроблено акцент на
музичній освіті талановитих ромів
з тим, щоб відродити їхню славу
всюдисущих музикантів.

Нова Словаччина також зіткнула-

ся з проблемою ромів, що лишилася у
спадщину від екс-соціалістичного та-
бору, так званої співдружності, де цим
питанням увага майже не здійслювалася.
Або робилося все, як у викривленому
дзеркалі. Або просто закривалися очі і
затикалися вуха на ромську проблему,
створюючи фальшиве відчуття, що її не-
має. Зараз тут становище виправляється.

Роми – своєрідний народ. Гнані до-
лею, з об’єктивних і суб’єктивних при-
чин, вони виробили в собі риси, що
дозволили їм зберегти себе на велико-
му просторі від Азії до Європи. Труд-
ний це шлях пошуку “нової
батьківщини”. Тут своя філософія
виживання, самозбереження.

Цигани-роми – носії багатющого
фольклору, вірувань, звичаїв як своїх
власних, так і переплавлених на своє
копито різномовних чужих пісень, ба-
лад, казок, легенд, переказів, анек-
дотів, приповідок... Контакти з різними
народами при їх кочовому способі
життя і побутування зробили ромів
героями фольклору тих народів, з яки-
ми вони довше чи коротко контакту-
вали, закономірно чи випадково
перебували у спілкуванні. Дороги, що
лежали в IX-X ст.ст. через Персію,
Малу Азію, Балкани, а далі стелилися
Європою вусебіч, в усі можливі і не-
можливі напрямки, виробили образ
цигана-рома не лише у фольклорі ба-
гатьох народів, а й літературі.

Дороги, дороги... І звідси ж, з роз-
гілля доріг – розмаїття діалектів ромсь-
кої мови, – локальних, суміжних,
віддалених і близьких. Все це усклад-
нює стандартизацію літературної
мови ромів, уніфікацію правил, аби
вони стали загальноприйнятні для
всіх. Все це ускладнює, як наслідок,
творення великої літератури, написан-
ня підручників, а отже, й розгортання
освіти. Мені, звичайно, близькі і милі
локальні особливості ромської мови
Карпатського ареалу, де контактують
говори русинської мови, словацької,
мадярської, румунської, відчасти

і польської з говірками, мовою ромських громад. А контакти – це і взаємозбагачення, взаємовпливи. Для спеціаліста-лінгвіста – неоранова, неораний переліг для досліджень. Корінний житель, краєнин вловлює у мовному потоці сучасного карпатського рома слова-мадяризми, слова-германізми, слова-слов'янізми – все те, що й перемелюється в карпатському котлі.

Щодо освіти. Ясно, що вчити ромів треба і своєї мови, і своєї історії, і свого мистецтва, культури взагалі, як і мов та історії тих країн, в яких вони живуть, зрештою, треба вчити європейської історії та світової, щоб видіти і знати своє місце з колі самотніх народів другого тисячоріччя від Христа. Треба вчити музичній культурі, – найперше ромів дотикає цей вид мистецтва. Треба всебічно знати себе, аби легше освоювати новий простір та нові умови побутування, аби знайти себе в ньому.

4. Династія Папів – одна з найактивніших, якщо не сказати найактивніша серед крайових ромів, що задалася благородною метою – відродити ромську музичну культуру, повернути їй бувалий авторитет, повагу, самотність, оригінальність. Батько Віллі Папа-старшого – Аладар Пап був свого часу одним з видатних ужгородських музикантів, скрипаль і саксофоніст. Ще ніхто толком не знав, що таке саксофон, коли Аладар Пап опанував цей інструмент, досяг віртуозності гри, запалив інших. Син Віллі, як Пап-старший в молоді роки, вдосконаливши гру на саксофоні та кларнеті, досягли верховин мистецтва. Він став першим на Закарпатті високопрофесійним музикантом, якому ці інструменти підвладні як новатору. Не лише зараз на Україні, а ще на екстраординарному просторі його ім'я було добре відомо. Лауреат багатьох конкурсів, фестивалів, як всесоюзних (наприклад, ще 1982 р.), так і всеукраїнських, так і багатьох міжнародних,

зарубіжних (Будапешт, Братіслава, Прага). Звідти привіз багато дипломів, грамот, відгуків, які засвідчують високий професіоналізм музиканта. Ставши засновником і організатором міжнародного Пап-джаз-фестивалю, який і носить його ім'я, Віллі-Пап-старший підніс на вищий щабель сучасну ромську музичну культуру. Закономірною 1999 р. його представлено на звання заслуженого працівника культури України.

Далі – наступна ідея. Віллі Пап-старший довго пестував думку, щоб відродити ромський музичний театр, започаткований у 20-х роках ХХ ст., який перебував на гребені слави в 30-х роках, і з поміччю Інституту Відкритого Суспільства в Будапешті та фонду “Відродження” в Києві, які підтримали ідею Віллі Папа-старшого, вже як керівника Товариства музичної культури циган Закарпаття “Лаутарі”, конкретна робота з відродження ромського музичного театру триває. Звичайно, такий театр допоможе зробити позитивний злам у культурі, освіті ромів Ужгорода, краю, забезпечивши можливість вияву талантів-самородків – музикантів, співаків, танцюристів, просто акторів. Віллі Пап-старший, ясна річ, бачить свій театр у системі крайового театрального життя, поруч театру українського, російського, угорського, які більшою чи меншою мірою успішно працюють на теренах Закарпаття. І чому не бути ромському театру, навіть згодом німецькому, румунському, словацькому?!

Продовжує успішно, примножуючи музичні набутки родини Папів, його син, теж Віллі, чи, як його іменують – Віллі Пап-молодший. Син є відомим професійним композитором, що, як і батько, має низку грамот, дипломів з фестивалів та конкурсів у межах України і поза її межами. Він людина року-97 м. Ужгород.

Віллі Пап-молодший записав перший компакт-диск на Закарпатті, його

пісні тут виконувала Андрея Кабакова; Віллі Пап-молодший написав музику до "Еврідики" режисер-постановник Віталій Дворцин). Мюзікл потрапив до фіналу всеукраїнського фестивалю "Перлина сезону". Віллі Пап-молодший заснував перший на Україні джазовий ромський квартет.

Ну, а зараз – робота з батьком над відродженням ромського музичного театру – як організаційна, так і творча (Віллі Пап-молодший пише для вистави музику).

Такий доробок, такі плани у Віллі Папа-старшого та Віллі Папа-молодшого. Я не сподівався десь із перших пам'ятних і приємних знайомств, що зустрінуся тут з такою глибиною, що захочеться все це мені як письменникові осмислювати, радуватися з ромських набутків, думати разом з ними не лише про сучасний день, а намалювати десь і перспективу, бути причетним до їхнього, ромського, відродження. Як не хвилюватися при цьому!

Ось вони нащадки Яничку, його внуки, правнуки та праправнуки... Чи треба дивуватися з ромської теми у творчості славетного Адальберта Ерделі, коли він, геній, захоплено змальовував ромські крайові обличчя, сюжети.

Зараз триває напружена робота по створенню, власне, відродженню ромського музичного театру.

Десять років виношувана ідея стає реальністю. Віриться, що Ужгородська мерія піде назустріч професіоналам і ромський театр буде мати місце постійної прописки – приміщення, яке цей театр мав у 20-30 роках,

підтримуваний тодішнім Президентом Чехословаччини Томашом Масариком.

Театр буде! Бо є велике бажання нинішніх нащадків великої родини Папів. Як письменник я радий і щасливий, що відроджений ромський театр готує на першу виставу інсценізацію моєї повісті про Чорного Цигана. Віриться в успіх. Нещодавно потрапила мені в руки газетна вирізка ще давнього 1931 р., приклеєна на звороті фото, з якої вичитав, який успіх мала ювілейна вистава Ужгородського циганського театру, на підмостках якого блискуче пройшла прем'єра – про мандрівних циган – видатного чеського письменника, представника класичного романтизму Карла Гінека Маха (1810-1836), власне, інсценізація його роману "Цигани" (1835), здійснена греко-католицьким священником, теж письменником, Войтехом Неєдли (1772-1844). Най би було й зараз не гірше! Але життя, поступ культури на межі сторіч-тисячоріч зобов'язує рухатися вперед, поступувати, як висловився б видатний Іван Франко.

Так родина, династія Папів відкриває нову сторінку в історії крайового театального життя, і вписується вона натхненно, знаюче, впевнено і результативно.

Най щастить всім причетним до цього, бо це благородне творення історії!

Володимир Фединшинець,
*член Національної спілки
письменників України*

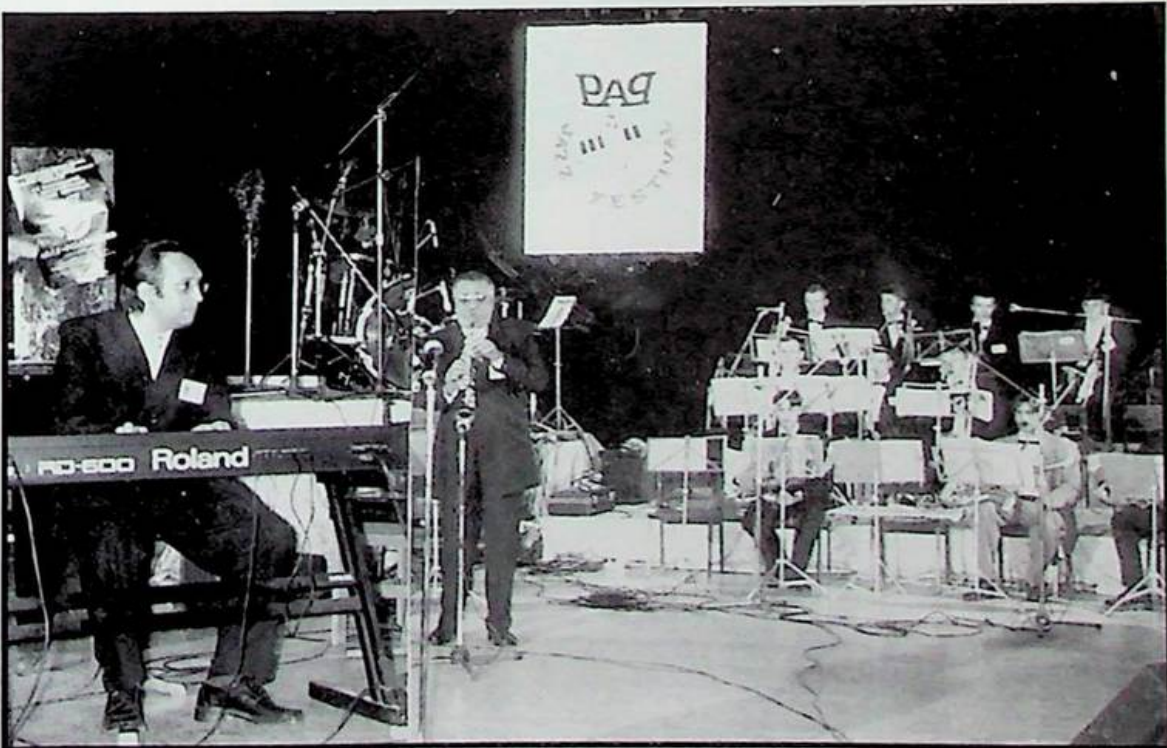
XII. 2000-II.2001.

*Віллі Пап-старший,
засновник
і президент
фестивалю.*

*Почесна грамота
Закарпатської обласної ради,
якою за значний особистий внесок
у розвиток і популяризацію
музичного джазового мистецтва
та проведення міжнародного фестивалю
«Пап-Джаз-Фест»
нагороджено Папа В.А.*

*Традиційний міжнародний фестиваль «Пап-Джаз-Фест»,
м.Ужгород, 2000 р.*

Сучасні представники музичної династії Папів та їх нащадки

Батько і син.

*Композитор
Віллі
Пап-молодший.
Всесвітній
фестиваль
ромського
мистецтва
«Ром Сом».
м.Будапешт,
1996 р.*

*Диплом
переможця проекту
Ужгородської
міськради
«Людина року '97»
у номінації
в галузі культури і
мистецтва,
присуджений
Віллі Папу-молодшому.*

Віллі Пап-молодший з доньками Гізеллою та Ангеліною.

*Віллі Пап-старший
з онуком Едуардом (Чібі).*

Лауреати Всесоюзного
джаз-фестивалю
в м.Дніпропетровську
(1982 р.) –

ужгородський
джаз-квартет:
В.Пап-старший (саксофон),
О.Фаркош (рояль),
Ю.Будьо (бас-гітара),
В.Демент'єв
(ударні інструменти).

Лауреати багатьох
міжнародних джазових
фестивалів Пап-квартет:
В.Пап-старший (саксофони),
В.Пап-молодший
(клавійні інструменти),
Е.Адам (бас-гітара),
В.Шеремет
(ударні інструменти). 1998 р.

Рок-опера
«Еврідіка» –
фіналіст
Всеукраїнського
фестивалю
«Перлина сезону».

Режисер-постановник В.Дворцин, композитор В.Пап-молодший. 1997 р.

Інтелігенція ромів Закарпаття представляє Україну на Європейському форумі ромів. м.Будапешт, 1992 рік.

Члени делегації – у майбутньому голови та активісти крайових ромських культурних організацій.

Зліва направо: В.Пап-старший («Лаутарі»), А.Пап («Ром Сом»), Е.Пап («Амаро дром»), Й.Адам («Рома»), Е.Бучко («Романі Яг»), А.Адам («Романі Яг»).

Інформаційна листівка «Ром Сом» Культурного товариства циган Закарпаття «Ром Сом». Виходить з 2000 року.

Газета «Романі Яг» Закарпатського ромського культурно-просвітнього товариства. Виходить з 1999 року.

SUMMARY

Fedynishinets V.S. Black Gipsy: The Tales of Old Lautar: Hist.-Romant. Story About the Life of Transcarpathian romes of the beginning of 20th -cent.: after the memoir of V. Pap/ Foreword of V. Pap; Esse V. Fedynishinets; Res., histor. commentary by V. Padyak, Ph.D.- Uzhhorod: Publ. V. Padyak, 2001.- 88 p.- Photos.

Historical-romantic story of modern Transcarpathian writer (Ukraine) Volodymir Fedynishinets is dedicated to the events of About hundred years remoteness and is the first attempt of feature comprehensions of Carpathian Gipsy's life. The story is written on the base of legends and tales heard by author from the famous Uzhhorod Romany-musician Vylmosh Pap about his ancesters – romany origin Janichku (Ivan Terpak), and also about Black Gipsy and other prominent people from multiple number of band inhabitants on Mochary. These picturesque suburbs of ancient Uzhhorod were chosen by romans may be half of millenium ago.

Kind and hardworking, musical by nature and happy band-romans are searching for their place in society. Will they find it?

This question is still actual for their descendants, that consolidate in cultural-national societies despite complicate circumstances and wish to be valuable part of Open Society. That is the essence of the second part of the book, prepared by writer V. Fedynishinets (esse), V. Pap (photos from the Family album) and publisher V. Padyak, Ph.D (historical commentary and archiv illustrations and photodocuments).

In the past the most valuable achievements of Gipsy society of Uzhhorod and for a society in whole was the opening of the first in Europe specialized Gipsy school (1926), and also establishment of the Amator Theatre.

Descendants of the main character of Janichku Story are the modern representatives of musical Dynastee of Pap (father and son) who make great attempts in the renescence of Romany – musical-theatre traditions – they create Modern Uzhhorod musical theatre "Lautary". This story (Black Gipsy) is the base of musicle, from the first performance of which theatre "Lautary" starts its activity.

Літературно-художнє видання

В.С.Фединишинець

ЧОРНИЙ ЦИГАН

Розповіді старого лаутара

Історико-романтична повість
з життя ромів Закарпаття поч. ХХ ст.

За спогадами Віллі Папа

на українській мові

Видавництво Валерія Падяка

Ужгород, 88007,

вул. Гагаріна 14/3

тел. 8(0312)-933132

E-mail <padyak@mail.uzhgorod.ua>

Директор

В. І. ПАДЯК, к.ф.н.

Головний редактор

Л. О. ІЛЬЧЕНКО

Коректура авторська

Оригінал-макет книги та дизайн обгортки

Л.Ільченко

Для обкладинки використано ілюстрацію безіменного автора з книги:
Činčurák S. Džavro.-Kochanovce, 1909.

На обкладинці вміщено фото: циганська родина біля свого житла
на околиці міста Ужгорода. Фото 20-х рр. ХХ ст.

Фединишинець В. С.

Ф32 Чорний Циган (Кало Ром): Розповіді старого лаутара: Істор.-романт.
повість з життя ромів Закарпаття поч. ХХ ст./ За спогадами В.Папа;
Есе В.Фединишинця; Істор. коментар та рез. В.Падяка.- Ужгород:
Вид-во В.Падяка, 2001.- 88 с.- Фото.

ISBN 966-7838-06-4

Історико-романтична повість сучасного письменника із Закарпаття
В.Фединишинця присвячена подіям майже сторічної давнини і є першою
в крайовій літературі спробою художнього осмислення буття циган Карпатської
котловини.

Добрі і працьовиті, музично обдаровані від природи і по-своєму щасливі роми
з околиць Ужгорода шукають своє місце у суспільстві. Та чи знайдуть?

Це питання залишається актуальним і для їх нащадків, які у складних умовах
сьогодення, об'єднуючись у культурно-національні осередки, відроджуючи добрі
традиції, прагнуть бути повноцінною часткою Відкритого Суспільства. Про це
ідеться у другій частині книги, підготовленій письменником В.Фединишинцем
(есе) та В.Папом (фото з сімейних альбомів) за участі видавця В.Падяка
(історичний коментар та архівні фотодокументи).

Видання містить значну кількість фотоілюстрацій з минулого та сучасного
циган Ужгорода і Закарпаття в цілому.

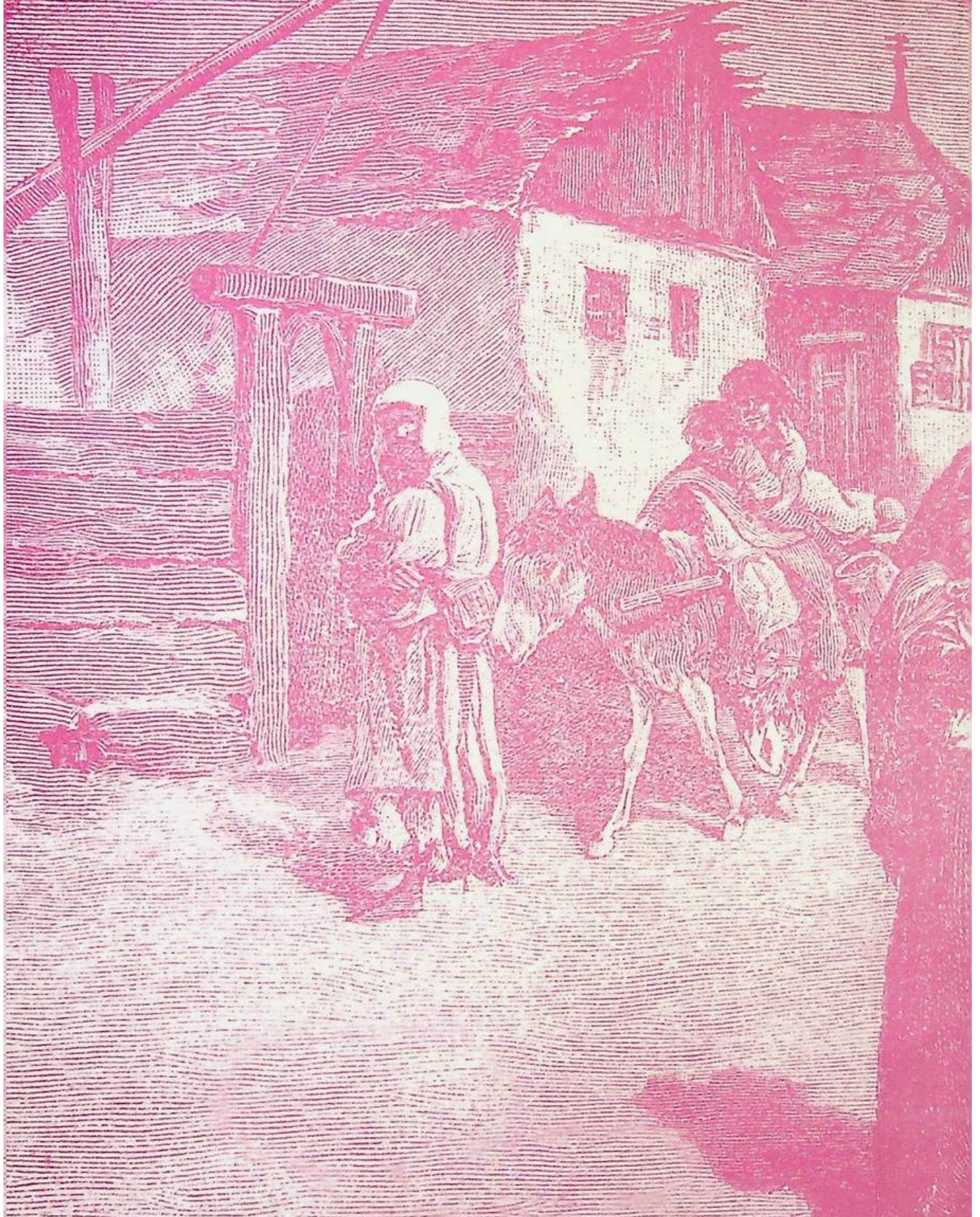
Видання здійснене на замовлення Товариства музичної культури циган
Закарпаття «Лаутарі».

ББК 84(4УКР)6-4

УДК 821.161.2

Підписано до друку 10.03.2001 р. Формат 70x100/16. Тираж 300.

Друкарня ПП «Графіка»
Ужгород, вул. Університетська, 21

137

ISBN 966-7838-06-4

РЕЗЮМЕ

Фединишинець В.С. Чорний Циган: Розповіді старого лаутара: Істор.-романт. повість з життя ромів Закарпаття поч. ХХ ст.: За спогадами В.Папа/ Передмова В.Папа; Есе В.Фединишинця; Рез., істор. коментар В.Падяка.- Ужгород: Вид-во В.Падяка, 2001.- 88 с.- Фото.

Історико-романтична повість сучасного письменника із Закарпаття (Україна) Володимира Фединишинця присвячена подіям майже сторічної давнини і є першою в літературі Закарпаття спробою художнього осмислення буття циган Карпатської котловини. Повість написана на основі легенд і переказів, почутих автором від відомого в світі ужгородського ромського музиканта Вілмоша Папа про своїх предків – ромський рід Яничку (Івана Тирпака), а також про Чорного Цигана та інших помітних осіб з чималого числа жителів табору на Мочарі. Цю мальовничу околицю древнього міста Ужгорода роми облюбовали собі для табору чи не півтисячоліття тому.

Добрі і працьовиті, музично обдаровані від природи і по-своєму щасливі роми-таборити шукають своє місце у суспільстві. Та чи знайдуть?

Це питання залишається актуальним і для їх нащадків, які у складних умовах сьогодення, об'єднуючись у культурно-національні осередки, відроджуючи добрі традиції, прагнуть бути повноцінною часткою Відкритого Суспільства. Про це йдеться у другій частині книги, підготовленій письменником В.Фединишинцем (есе), В.Папом (фото з сімейних альбомів) та видавцем В.Падяком, к.ф.н. (історичний коментар та архівні ілюстрації і фотодокументи).

У минулому серед найцінніших надбань циганської громади Ужгорода і всього суспільства було відкриття першої в Європі спеціалізованої циганської школи (1926 рік), а також заснування аматорського театру.

Нащадки головного героя повісті Яничку – сучасні представники музичної династії Папів (батько і син) докладають значних зусиль у справі відродження ромських музично-театральних традицій – створюють сучасний Ужгородський музичний театр «Лаутарі». Ця повість («Чорний циган») є сюжетною основою мюзіклу, з прем'єри якого театр «Лаутарі» розпочинає свою діяльність.

ЗМІСТ

<i>У творчій співдружності з «Лаутарі». Пап В.</i>	5
ЧОРНИЙ ЦИГАН. Фединишинець В.	
Пролог-увертюра. РОМИ ОБЛЮБУВАЛИ СОБІ КАРПАТИ	7
Перша глава. РОМИ ВИДИВИЛИ СОБІ УЖГОРОДСЬКУ МОЧАРЬ	11
Друга глава. СКРИПКА ФУЛІ	15
Третя глава. КОНІ ЯНИЧКУ РВУТЬ КОПИТАМИ	21
Четверта глава. ДОБРОГО РАНКУ, МОЧАРЕ!	25
П'ята глава. ГРОЗА ОКОЛИЦІ	31
Шоста глава. МАРІЯ ВОРОЖИТЬ МАРЧІ	33
Сьома глава. ДЕ АННУШКА?	35
Восьма глава. ЗНИК ЧОРНИЙ ЦИГАН	37
Дев'ята глава. РОМСЬКА ПАСКА	40
Десята глава. КОЛИ ЗЕМЛІ В БОГА НЕ ЛИШИЛОСЯ...	43
Одинадцята глава. ЧОРНА БУКВА – НЕ ВОРОНА	44
Дванадцята глава. МАРЧА І ЖАНДАР	47
Тринадцята глава. САНО І МАРЧА	49
Чотирнадцята глава. ЯНИЧКУ ВЕРНУВСЯ ІЗ ЗАРІБКУ	50
П'ятнадцята глава. ЧОРНОГО ЦИГАНА УБИТО	51
Шістнадцята глава. ТАБІР ХОВАЄ ЧОРНОГО ЦИГАНА	54
Сімнадцята глава. ЖИТТЯ ТЕЧЕ ЯК ЖИТТЯ...	55
Вісімнадцята глава. ВЕСІЛЛЯ ВЕСЕЛИЛОСЯ ПО-ЦИГАНСЬКОМУ	56
Дев'ятнадцята глава. БІЛІ ГЛАДІОЛУСИ ВІД ПРЕЗИДЕНТА МАСАРИКА, ЯКИЙ ВІТАЄ РОМСЬКУ АКТРИСУ В УЖГОРОДІ	59
Двадцята глава. ДЕРЕВ'ЯНИЙ ІСУСИК У ЯСЛАХ	61
ЕПІЛОГ	63
Історичний коментар. Падяк В.	65
Чорний Циган підчікував мене у центрі Ужгорода, на площі Театральній: <i>Есе з творчої лабораторії. Фединишинець В.</i>	73
Summary	85
Резюме	86